

Türkiye'nin Orta Asya Politikalarının Dönemsel Analizi

Periodic Analysis of Türkiye's Central Asian Policies

Teslim: 05 Nisan 2022

Onay: 05 Kasım 2022

Erkan AVCI¹

ÖZET

Soğuk Savaş döneminde Türkiye'nin Batı odaklı dış politikası SSCB'nin dağıldıktan sonra Orta Asya'ya da yönelmiştir. Dönemin milliyetçi söylemleri dış politikada etkisini göstermesinin yanı sıra Turgut Özal pragmatik olmaya da çalışmıştır. Türkiye'nin Orta Asya politikaları Özal'dan bu yana esas olarak cumhurbaşkanlığı düzeyinde yürütülmüştür. Türkiye ve Orta Asya ülkeleri arasında ekonomik, kültürel ve siyasi birtakım gelişmeler olmasına rağmen yeterli düzeye erişememiştir. Örneğin ithalat-ihracatta iki tarafın ticari ortaklıkları bugün hala üst seviyelere ulaşamamıştır. Ayrıca Türkiye bölgenin temel dinamiklerini hala tam olarak algılayamamıştır. Kültürel açıdan ise iki tarafın halkları hala birbirini tanımamaktadır. Makalenin amacı milliyetçi söylemler ışığında bölgesel ve küresel realiteyi görmeden Turan devleti kurma veya AB tarzında bir birlik oluşturma çabalarını eleştirmek ve bunun yerine NAFTA tarzında bir serbest ticaret bölgesi oluşturularak ticaretin geliştirilebileceğini önermektir.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye'nin Orta Asya Politikası, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan*

¹ ORCID: avcierkan25@gmail.com0000-0002-2282-1059

ABSTRACT

During the Cold War, Türkiye's foreign policy, which was oriented towards the West, turned towards Central Asia after the collapse of the Soviet Union. While nationalist discourses influenced the Turkish foreign policy of that term, Turgut Özal also tried to be pragmatic. Türkiye's Central Asian policies have been carried out at the presidential level since Özal. Although there have been some economic, cultural and political developments between Türkiye and Central Asian countries, these relations have not reached a sufficient level. For example, commercial partnerships in import-export have not reached the highest levels today. In addition, Türkiye still has not fully understood the basic dynamics of the region. Culturally, the peoples of the two sides still do not fully know each other. The aim of the article is to criticize the efforts to create an EU-style union or to establish a Turan state in the light of nationalist discourses without seeing the regional and global reality. It is also to suggest that trade can be improved by creating a NAFTA-style free trade zone instead.

Keywords: Türkiye's *Central Asia policy, Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan*

GİRİŞ

Uluslararası sistem tarih boyunca birçok dönüm noktasına sahne olmuştur. Son dönüm noktalarından birisi ise Sovyetler Birliği'nin dağılması olmuştur. İkinci dünya savaşından sonra ABD'nin öncülüğündeki Batı bloğuna karşı SSCB'nin liderliğindeki Doğu bloğu 45 yıl sürecek bir rekabete tutuşmuştur. Başta ideolojik olmak üzere, ekonomik, askeri ve siyasi olarak zıtlasmalar yaşayan iki tarafın mücadelesi 1990 yılına gelindiğinde sona ermiştir. Yaşanan bu gelişme ile uluslararası sisteme 15 yeni devlet dâhil olmuş ve Sovyet coğrafyasında güç boşlukları meydana gelmiştir. Bağımsızlığını yeni kazanan cumhuriyetler uluslararası sisteme entegre olma konusunda zorluklarla karşılaşmıştır. Bölgede oluşan güç boşluğunu doldurabilmek adına ABD başta olmak üzere bölgeye birçok devletin ilgisi artmış ve bu entegrasyon sorunlarını aşmaları için bölge devletleri üzerinde politikalar geliştirmişlerdir. Doğu Avrupa'nın entegrasyonunda Avrupa Birliği başı çekmiş ve bölge ülkelerini birlik bünyesine dâhil etmiştir. Yer altı hidrokarbon kaynakları açısından daha özel bir öneme haiz olan Orta Asya bölgesinde ise ABD etkinlik kurma çabasına girişmiştir.

Orta Asya'daki devletlerin köken itibariyle Türk olması hasebiyle ABD'nin bölge politikalarında en yakın müttefiki Türkiye olmuştur. Ancak Türkiye SSCB'nin dağılmasına hazırlıklı değildi. Bağımsızlığını ilan eden Orta Asyalı devletleri ilk tanıyan ülkelerden biri olmasına karşın bölge ile yakın ilişkilere girip ekonomik entegrasyon kurma adına elinde geliştirdiği bir politika yoktu. Türkiye'deki bakış açısı daha çok duygusal odak-

lıydı. Zira oradakiler “Gardaş Ülke”lerdi. Ancak yine de dönemin Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Turgut Özal kayda değer atılımlarda bulunmuştur. Ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi adına Türk işadamlarını bölgeye yatırım yapması için teşvik etmiş ve kültürel anlamda bir yakınlaşma sağlanması için Orta Asya’da Türk okulları kurulmasına önayak olmuştur.

Özal’ın Orta Asya’ya olan ilgisi yadsınamaz ölçüde büyüktü. Türkiye’nin yeteri derecede potansiyeli olmamasına rağmen bölgenin dönüşümünde etkinlik sağlamak adına büyük bir hevese sahipti ve elinden geleni yapmaya gayret etmiştir. Daha sonrasında gelen liderlerin de bölgeye yönelik ilgisi ve girişimleri olmuştur. Ancak hiçbirisi Özal dönemindeki gibi büyük oranda gündemde yer teşkil etmemiştir. Son dönemde ise Türkiye’nin Orta Asya’ya olan ilgisi azalmış, hatta bazı ülkelerle ilişkiler donma noktasına gelmiştir. Her ne kadar ticaret hacminde genişleme olsa da bölgeye yönelik politikalarda zayıflama yaşanmıştır.

İşte bu çalışmada ele alınacak husus 90’lı yıllardan bugüne değin gelen sürecin genel bir çerçevesidir. Dönem dönem askeri, ekonomik, siyasi, kültüre ilişkilere değinilerek gelecekte Türkiye’nin bölge siyaseti ile ilgili izlemesi gereken yol hususunda önerilerde bulunulacaktır. Türkiye’nin Orta Asya politikaları genellikle cumhurbaşkanları üzerinden yürütüldüğü için de ilk bölümde Turgut Özal döneminden bahsedilerek sonraki dönemlerde Cumhurbaşkanı ana başlığında sırasıyla Süleyman Demirel, Ahmet Necdet Sezer ile Abdullah Gül döneminde Türkiye’nin Orta Asya politikaları ile ilgili bilgiler verilerek değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Turgut Özal Dönemi: İlk Temaslar ve Büyük Umutlar

Orta Asya ülkeleri ve Türkiye arasındaki ortak kültürel öğeler ve ortak tarih, Sovyetler Birliği’nin dağılması ile birlikte Türkiye’nin bu bölgeye yönelik olarak alakasının artışına yol açmıştır. Bu çerçevede günümüze dek Türkiye ve Orta Asya’dan pek çok devlet adamının ziyaretleri sırasında da bu ortak unsurların altı çizilmiştir. Bu yüzden beklentiler de artmıştır. Türkiye’nin ilgisinin diğer bir sebebi de devlet adamlarının bu beklentileri dillendirerek Türkiye kamuoyunda ideolojik etkilerin meydana gelmesidir.²

Sovyetler Birliği’nin dağılması sonucu Soğuk Savaş’ın bitmesi uluslararası sistemde önemli değişimlere yol açmıştır. Zira bu savaşın bu kadar erken bitmesi ön görülüyordu. Dış politika ve güvenlik konusunu bir kutba dayandıran devletler diğerlerine nazaran çok daha fazla etkilenmişlerdir. Bu devletlerden biri de Türkiye’dir. Soğuk Savaş boyunca Batı’ya entegre olmaya gayret eden Türkiye’nin bu çabaları, SSCB’ye yönelik politikalardaki özel konumu sebebiyle desteklenmiştir. Türkiye de SSCB tehdidi sebe-

² Özgür Acar, “Sovyetler Birliği’nin 1991 Yılında Dağılması Sonrasında Türkiye’nin Orta Asya’daki Beklentileri ve Bu Beklentilerin Karşılanmama Sebepleri”, Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi, Ankara 2013, s.14

biyle Batı Bloğu'nun politik ve savunma sistemi içerisinde eşit bir üye statüsünde dâhil olmuştur. Ancak SSCB'nin dağılışı ile birlikte Türkiye'nin önemi azalmış ve Batı'nın ilgisi Orta ve Doğu Avrupa devletlerine kaymıştır. Bu arada ortaya çıkan bu yeni dünya düzeninde düşman ilan edilen tüm olayların sebebinin genelde İslam dünyası ve özelde ise Orta Doğu olduğu iddia edilmiştir. Bu yüzden Türk kamuoyu, Soğuk Savaş'ın bitişini önemli bir tehdit olarak algılamıştır. Özellikle Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne (o dönemki adıyla Avrupa Topluluğu) tam üyelik başvurusuna negatif yaklaşım sergilenmesi, Türkiye'deki bölücü terör örgütü PKK'nın Avrupalı devletlerden destek alması ve ABD'nin bu dönem içerisinde Türkiye'yi yeterince desteklememesi, Türkiye'de büyük bir paniğe sebep olmuştur.

Bu pesimist atmosferde Turgut Özal, yaşanmakta olan gelişmeleri pozitif değerlendiren nadir kişilerdendir. Soğuk Savaş'ın bitişinin Türkiye'ye tehditlerin yanı sıra fırsatlar da sağladığını öne süren Özal'a göre SSCB'den ayrılıp bağımsızlığını ilan eden Orta Asya ülkeleri, Türkiye'nin içinde bulunduğu yalnızlık halini sona erdirecektir. Türkiye'ye karşı olan SSCB tehdidi azalırken, SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Türkiye yaklaşık olarak son 300 yıldır sürekli tehdit olarak algıladığı Ruslar ile komşuluk durumundan kurtuluyordu.

Rusya'ya ve diğer eski Sovyet ülkelerine yapmış olduğu ziyaretlerde yanına geniş bir iş adamı kafilesini alan Özal, politik mevzulardan ziyade, kültürel ve ekonomik mevzuları gündemine almıştır. Nitekim 90'lı yıllarda Türkiye'nin en önemli ticari ortaklarından birinin Rusya olması da bunun bir neticesidir.³ Özal'ın bu tutumu salt bir milliyetçi anlayıştan ileri gelmeyip dönemin koşullarına göre pragmatik olmaktır. Her ne kadar o dönemde Türkiye'de özellikle Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) lideri Alparslan Türkeş'in önderliğinde birtakım Türkçü-Turancı söylemlerin yükselişe geçmiş ve Özal'ın Türkiye'yi bir 'ağabey' ve Orta Asya'da bağımsızlığını yeni kazanmış Türk Cumhuriyetlerini "kardeş" ülke şeklinde görmüş olsa da Özal'ın ideolojik bir yaklaşımla Türkçü-Turancı zemine dayanan bir politika izlediği düşünülemez. Zira ABD gibi Türkiye de bölgedeki güç boşluğundan faydalanmak istemiştir. Türkiye'nin bölgeleriyle ortak bir kültürü olması bölgeye yönelik izlediği her politikayı Türkçü-Turancı bir anlayışla tanımlamak doğru değildir. Başlı başına Turgut Özal ve Anavatan Partisi'nin programında MHP tarzında bir ideolojik ilke yer almamaktadır. Ancak Türkiye'nin Orta Asya ülkeleriyle ortak kültürel ve tarihi bağların bulunması ve bunu kullanarak bölgeye yönelik politika izlemek istemesi duygusal bir hava yaratmıştır. Ama bu durum bir Turan Devleti kurulması hedefi olduğunu göstermemektedir.

Türkiye'nin bu dönemde bölgeye yönelik politikalarındaki duygusal havaya kaynaklık

³ Sedat Laçiner, "Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikası", *1980-2003 Türkiye'nin Dış, Ekonomik, Sosyal ve İdari Politikaları*, (Edit Turgut Göksu v.d.), Siyasal Kitabevi, Ankara 2003, s.30

etmesinde dış dünyanın etkisi de oldukça çoktur. Zira Türkiye'nin bölge üzerine olan dış politika uygulamaları Batı ülkeleri tarafından desteklenmiş, bir nevi Türkiye'ye destek verilerek bölgede Türkiye'nin etkinliği arttırılmaya çalışılmıştır. Özellikle ABD'nin soğuk savaşın bitmesinden sonra uluslararası sistemdeki tek kutbun lideri konumuna yükselmesi ve küresel imparatorluk hesaplarına girişmesi Türkiye'nin Soğuk Savaşın bitmesiyle jeopolitik değerini yitirdiği günlerde yeniden önem kazanmasına sebep olmuştur. Zira Türkiye'nin Orta Asya ülkeleri ile arasındaki kültürel ve tarihi bağları, bölge üzerinde izlenecek politikalarda avantaj sağlanabilecek önemi haizdi. Lakin Orta Asya yeni bağımsızlığını kazanmış olan Türk cumhuriyetleri, kendi bağımsızlığını güçlendirmek ve milli kimliklerini inşa etmek isterken, reaksiyona sebep olacak ya da Rusya'dan sonra başka bir ülkeye yeni bir bağımlılık oluşturacak bir siyasi yapıya yakın durmamıştır. Dolayısıyla Türkiye'de, Alparslan Türkeş ve ona bağlı olan milliyetçi cenahın öncülüğünde yükselen Türkçü-Turancı söylemler, bölge devletlerini rahatsız etmiş, liderler bu projeye karşı çıkmışlardır. Oysa Özal'ın hedefinde Turan ülkesi yoktu. Özal olaylara daha pragmatik açıdan bakıyordu. Onun kafasındaki düşünce Avrupa Birliği tarzında bir ekonomik entegrasyon ve NATO usulü bir askeri birlikteliktir.

Türkiye, 1991'den itibaren Orta Asya ülkelerine nüfuz etme maksadıyla bölgeye dış yardım sağlayan en temel ülke olmayı arzulamış ve bu kapsamda Türk devlet adamları, Orta Asya ülkelerine yönelik olarak gerçekçi olmayan ekonomik yardım sözleri vermiştir. Nitekim, Türkiye'nin de o dönemki ekonomisinin şartları, bu sözlerin hayata geçmesine olanak tanımamıştır.⁴ Altyapı eksikliği ve bölgeye olan yabancılaşma Türkiye'nin bölgedeki hareket kabiliyetini sınırlandırmıştır. Ancak yine de birtakım atılımlarda bulunmuş ve Türkiye-Orta Asya ilişkilerinin gelişmesi adına kayda değer politikalar izlenmiştir.

Türkiye Turgut Özal döneminde, Orta Asya ülkelerinin bağımsızlığını ilk tanıyan ülke olmuştur. Bu adımla Türkiye önemli kazanımlar elde etmiş ve ticari ilişkilerin gelişmesinde anahtar rolü oynamıştır. Bu adımı takiben Orta Asyalı liderler, Türkiye'ye davet edilmiştir. Özal, liderlere yeni bir Türk çağının başlayabileceğinden söz etmiştir. Bu kapsamda ekonomik, siyasi ve kültürel olarak ilişkilerin geliştirilmesi adına çeşitli stratejiler belirlenmiştir. Buna göre, enerji, sanayi, tarım, hizmet, iletişim ve ulaştırma sektörlerinde ticari işbirliği programları yürürlüğe konmuştur.

Türkiye ile Orta Asya ülkeleri arasındaki ilişkilerin ilk yıllarında çeşitli alanları kapsayan üç yüzün üstünde anlaşma imzalanmıştır. 1992 yılında ikili ve çok taraflı ilişkileri geliştirmek adına Türk İşbirliği Kalkınma Ajansı (TİKA) kurulmuştur.⁵ Bu yeni dış politika vizyonu ışığında proje ve faaliyetlerini artıran TİKA, Türk dış politikasının uygulanmasında önemli bir araç olarak uluslararası alanda Türkiye'nin konumunu büyük ölçü-

4 Ramazan Özdamar, "Türkiye'nin Orta Asya Politikası Eksiklikler ve Öneriler", <http://tr.caspianweekly.org/ana-kategoriler/orta-asya/1555-tuerkyenn-orta-asya-politkasi-eksklkler-ve-oenerler.html> Erişim Tarihi: 01.01.2020

5 Muhittin Ataman, "Özalist Dış Politika: Aktif ve Rasyonel Bir Anlayış", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi* S 7, 2003, s.53

de güçlendirmiştir. Ancak bunun yanında TİKA'nın farklı bir biçimde algılanmasından ötürü olumsuz etkiyi de haiz olmuştur. Zira yeni bağımsız olan Orta Asya ülkeleri, Ruslardan sonra kendilerine yine bir hamî istemedikleri için TİKA'nın kurulduğu ilk yıllardaki faaliyet ve projelerin miktarı hususunda tereddütler hissedilmiştir. Bunun yanı sıra kimi devletler de uluslararası çapta tanınma problemi ile karşılaşabileceği sebebiyle bu projelere mesafeli durmuştur. Kuruluş dönemindeki bu güven problemi, aslında bir algılama ve söylem sorunudur. Zira daha önce belirtildiği gibi Turgut Özal'ın Türkçü-Turancı bir dış politika anlayışı yoktur. Özal'ın anlayışı daha pragmatik temellere dayanmaktadır. Ancak Türkiye'de Alparslan Türkeş'in liderliğinde yükselişe geçen Türkçü-Turancı söylemler Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin algılarına olumsuz etkide bulunmuştur. Bu doğrultuda TİKA'nın faaliyetlerinde Türkiye'nin Orta Asya ülkelerine olan teknik yardım desteği, nitelikli personel ve gerekli donanım alt yapısı sağlamadaki niyetleri, yardım alan ülkelerde egemenliğe zarar olarak algılanmıştır.⁶

Özal döneminde Türkiye ile Orta Asya ülkeleri arasındaki ilişkilerini teker teker ele aldığımızda özetle: Kazakistan'a Eximbank aracılığıyla 200 milyon \$ değerinde kredi sağlanmıştır. Türkiye'den 158 firma bu ülkede yatırımlar yapmaya başlamıştır. Ayrıca 1175 Kazak öğrencisinin Türkiye'de eğitim görebilmesi için gerekli imkânlar sağlanmıştır. Kırgızistan ile ilişkilere gelince, ilk yıllarda Türkiye bu devlete 75 milyon \$ değerinde kredi vermiş ve 50 milyon \$ değerinde de ayrıca bir yardım yapmıştır. Böylelikle Türkiye bu ülkeye en fazla miktarda yardımı yapan ülke konumuna gelmiştir. Ayrıca Türk iş adamları Kırgızistan'a çeşitli alanlarda 108 milyon \$ değerinde yatırımlar yapmışlardır. Bunun dışında 600'e yakın Kırgız öğrencisi eğitim almak üzere Türkiye'ye getirilmiştir.

Özbekistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra Türkiye'den 250 milyon \$ kredi almıştır. Bunun dışında Türk iş adamları ise Özbekistan'da 700 milyon \$ civarında yatırım yapmışlardır. Özbekistan'dan 2000'e yakın öğrenci eğitim almak üzere Türkiye'ye gelmiştir. Türkmenistan'a açılan 91 milyon \$ krediyi tümüyle kullanılmıştır. Bunun dışında Türk iş adamları bu ülkede 1477 milyon \$ değerinde yatırımlar gerçekleştirmişlerdir. O dönemde bu devletten eğitim almak üzere 2300'ü aşkın öğrenci Türkiye'ye gelmiştir.

Tüm bunların yanı sıra Türkiye'nin 1992 yılında Türkçe Konuşan Ülkelerin Devlet Başkanları Zirvesi'ni gerçekleştirmesi de Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin gelişmesi adına atılan bir diğer adımdır. Ancak zirve, katılımcı devletler arasında bu konuda kendi aralarında danışmanın yeterince oluşmadığını göstermiştir. Türkiye tarafı zirve neticesinde Siyasi Bildirge, İktisadi Bildirge ve Basın Bildirisinin imzalanmasını amaçlıyorlardı. Ancak Özal'ın daha zirvenin açılış konuşmasında devletler arasında daha sıkı ilişkilerin oluşturulması ve bu doğrultuda bir Türk Ortak Pazarının ve Türk Kalkınma ve Yatırım Bankasının kurulmasının gerektiği teklifine Azerbaycan Cumhurbaşkanı

⁶ Tuncay Kardeş-Ramazan Erdağı, "Bir Dış Politika Aracı olarak TİKA", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C 7, S 1, 2012, s.178

Ebulfez Elçibey dışında zirvedeki hiçbir devlet sıcak bakmamıştır. Bu gibi sloganların üçüncü devletleri -aslında Rusya'yı- rahatsız edeceğini düşünen Türk Cumhuriyetlerinin liderleri, bu gibi beyanlar çekinceli davranmalarına yol açmıştır. Sonuçta ilk Zirve sadece tek bir belgenin imzalanması ile sona ermiştir.⁷ İlki 1992'de gerçekleştirilen bu zirveler günümüze kadar süregelmiştir.

Türkiye ve Orta Asya ülkeleri arasında en önemli konulardan birisi de enerjidir. Enerji hususunda Özal döneminde çok büyük atılımlar olmasa da yine de hiç yok sayılmaz. Zira bu dönemde Türkiye, Kazakistan ile ortak olarak Kazak-Türk Munay enerji şirketini kurmuştur. 1993'te Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) ile Kazakoil'in ortaklığıyla kurulan Kazak-Türk Munay Petrol Şirketi, Kazakistan'ın 4 eyaleti olan Mangıstav, Atırav, Aktöbe ve Urask'ta ilk arama çalışmalarını başlatmıştır. % 51'lik kısmı Kazakistan, %49'luk kısmı ise Türkiye'ye ait olan Kazak Türk Munay Şirketinin ilk ticari üretim tesisini 1999 yılında hizmete sokmuştur.⁸ Bu adım bağımsızlığını yeni kazanmış bir devlet olarak Kazakistan açısından çok önemlidir. Zira Kazakistan'ın petrol ve doğalgazı kendi başına çıkarması ve dünya piyasalarına ulaştırması o dönem için pek mümkün değildi. O ilk adımdan sonra ortaklık zaman içerisinde önemini arttırmış ve TPAO bölgede petrol arama hususunda önemli başarılar elde etmiştir. Bu sayede hem Türkiye hem de Kazakistan kâra geçmiştir.

Türkiye ve Kazakistan'ın ekonomik ilişkileri hakkında 15 Mart 1991'de Kazakistan'ın o dönemki başkenti olan Almatı'da imzalanan Ticari ve Ekonomik İşbirliği'ne Dair Protokol ile ilk adım atılmıştır. Bundan sonra da bir dizi daha anlaşma imzalanmıştır. 1992 yılından itibaren ise vücuda gelen Türkiye ile Kazakistan dış ticaret bağları, yıllar boyu artarak sıkılaşmış ve dış ticaret hacmi sürekli artış göstermiştir. Örneğin, iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi 1992'de \$30 milyon iken 1993'te \$112 milyon ve 1994-1995 yıllarında hızla artarak \$237 milyon seviyesine gelmiştir. 2000 yılında ise bu seviye iki katına çıkarak \$465 milyona ulaşmıştır.⁹ 2013 yılında ise 4 milyar dolara ulaşan dış ticaret hacminin 2 milyar 600 milyon doları Türkiye'nin Kazakistan'a, 1 milyar 400 milyon doları ise Kazakistan'ın Türkiye'ye yaptığı ihracattır.¹⁰ Yıllar geçtikçe tablo tersine dönmüş Kazakistan'ın Türkiye'ye ihracatı, Türkiye'nin Kazakistan'a olan ihracatını geçmiştir. Örneğin 2019 yılında Kazakistan'tan \$3 milyar ihracat yapmışken, Türkiye'den \$900 milyonluk ithalat yapmıştır.¹¹

Enerji konusunda Türkiye ile ilişki içerisinde olan bir diğer Orta Asya ülkesi ise Türk-

7 Mustafa Aydın, "Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası; Olaylar, Olgular Belgeler*, Cilt II içinde (Edit. Baskın Oran), İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s.388-389

8 "Kazak Türk Munay iş başında" *Zaman*, 7 Nisan 1999.

9 Fahri Solak, "Türkiye-Orta Asya Cumhuriyetleri Dış Ticaret İlişkilerinin Gelişimi", *Marmara Üniversitesi İ.I.B.F. Dergisi* 1, Cilt: 18, 2003, s.75

10 "Kazakistan'da Türk ortaklı şirket sayısı 500'e ulaştı", *Hürriyet*, 17 Aralık 2014

11 "Kazakistan'ın Ekonomisi", <http://www.mfa.gov.tr/kazakistan-cumhuriyeti-ekonomisi.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 24.12.2020

menistan'dır. Türkiye'nin Türkmenistan'la doğalgaz hakkındaki ilk teması, 1991'de Türkmenistan Petrol Bakanı Nazar Suyunov'un Türkiye'yi ziyaret etmesiyle başlamıştır. Türkmenistan, o dönemde yıllık ürettiği 91 milyar m³ doğalgazın yalnızca %10'unu iç tüketimde kullanmaktaydı. Geriye kalan ise Gazprom'un sisteminden dağıtılıyordu. Suyunov'un ziyaretinde altı çizilen husus, Rusya'ya sevk edilen 13 milyar m³ doğalgazın bir kısmını veya neredeyse tamamını yakınına Türkiye'ye satılabileceğiydi.

Bunun üzerine harita üzerinden 3 tane boru hattı projesi belirlenerek farklı miktarlarda doğalgaz aktarılacak farklı boyutlarda boru hatları ile ilgili bir çalışma başlatılmıştır. İlk olarak Hazar'ın kuzeyinden Kafkaslara uzanan eski Sovyet doğalgaz boru hattı güzergahı düşünülmüştür. İkinci sırada Hazar'ın güneyinden İran'ın halihazırda faal olan hatlarına ek yapılarak oluşturulacak güzergâh vardı. Son olarak da doğrudan Hazar'ın en sığ ve en dar bölgesinden geçecek olan bir boru hattı projesi düşünülmüştür. 1992'den itibaren Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Bakanlar seviyesinde pek çok protokol ve anlaşma imzalanmıştır. 1 Mayıs 1992'de dönemin Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel ile Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurad Niyazov arasında Aşkabat'ta Türkmenistan'dan Türkiye'ye doğru 30 yıl geçerli olacak olan doğalgaz sevkiyatına ilişkin bir protokol imzalanmıştır.¹²

Türkiye'nin bu dönemde atmış olduğu bir diğer adım ise bölgesel örgütlenmeler yoluyla ilişki kurmaktır. Bu bağlamda yeni bağımsızlığını kazanan Orta Asya ülkeleri Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO) bünyesine dahil olmuşlardır. ECO, bölgesel bir uluslararası örgüt olması nedeniyle Ankara tarafından Orta Asyalı devletlerle potansiyel bir işbirliği platformu olarak değerlendirilmiştir. Türkiye dışında İran'ın da başat bir bölgesel ülke olarak temsiliyetinin bulunduğu ECO, bölgesel işbirliği doğrultusunda Türkiye ve Orta Asya devletleri arasındaki ilişkilere katkı sağlamış ve bu devletlerin ilişkilerini çeşitlendirmelerine yaramıştır.¹³

Süleyman Demirel Dönemi: Realpolitığın Farkedilmesi

1993 yılında Turgut Özal'ın vefat etmesinden sonra Cumhurbaşkanı olan Süleyman Demirel döneminde bölgenin gerçekliği fark edilmiştir. SSCB'nin dağılmasından sonra bölgede oluşan güç boşluğunu Rusya'nın dolduracağı anlaşılınca bölgeye yönelik politikalarda gözle görülür bir biçimde değişim görülmüştür. Öte yandan kendi potansiyel gücünün yetersizliğinin farkına varan Türkiye, Orta Asya ülkeleri ile ilişkilerini istediği seviyeye çıkaramamaktan ötürü hayal kırıklığına uğramıştır.

12 H. Nadir Bıyıkoglu, "Enerji, Doğalgaz ve Türkiye'nin Enerji Güvenliğindeki Rolü-II", <https://docplayer.biz.tr/23980227-Enerji-dogalgaz-ve-turkiye-nin-enerji-guvenligindeki-rolu-ii-h-nadir-biyikoglu.html>, Erişim Tarihi: 01.01.2020

13 Efe Çaman, "Üçüncü On Yılında Türkiye'nin Orta Asya Bölgesel Politikası: Sübjektif Algılardan Gerçeklere", *Uluslararası Sistemde Orta Asya: Dış Politika ve Güvenlik*, içinde (Edit. M. Turgut Demirtepe – Güner Özkan), USAK Yayınları, İstanbul 2013, s.143

İlk başlarda Türkiye’de yaygın şekilde gündeme gelen Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine ‘ağabey’ olma rolü yönündeki anlayış yeni bağımsızlığını ilan etmiş olan ülkeler tarafından kabul görmemiştir. Zira bu ülkeler zaten Rusya’nın başını çektiği SSCB gibi bir yapılanmadan yeni ayrılmışlardır. Bu yüzden bu devletler Türkiye’den ‘ağabeylik’ rolün üstlenmesini değil bir yol gösterici olmasını ve ilişkilerin hiyerarşik mecrada değil de aynı seviyede gelişeceğini beklemekteydiler. Bunun yanı sıra Orta Asyalı devletler Türkiye ile ilişkilerin bu şekilde gelişmesine rıza gösterecek durumda olsalar bile Türkiye kendisi bunu sürdürmeye ayıracak kaynaktan ve istekten yoksun idi. Bunun en bariz örneği dış politika tercihlerini tümüyle Türkiye yönelik olarak geliştiren Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey, Türkiye’den herhangi bir destek görmeyince iktidarını yalnızca bir yıl sürdürebilmiştir. Elçibey döneminde Rusya, Karabağ çatışmasında Ermenileri desteklemiştir ve bunun sonucunda Azerbaycan, topraklarının yüzde yirmisi işgal altında kalmıştır.

Türkiye’nin icraata geçmeyen verdiği vaatler bölgedeki üçüncü devletleri de rahatsız etmeye başlamıştır. Türkiye, Orta Asya ve Kafkasya’dan gelen hidrokarbon kaynaklarının kendi toprakları üzerinden Avrupa pazarlarına ulaştırılması konusunda garantiler elde etmek istemekteydi. Bu da bölge üzerindeki nüfuzunu sürdürmek için bütün boru hatların güzergâhlarının kendi toprakları üzerinde olmasını isteyen Rusya’nın tepkisini çekmiştir. Bunda en büyük darbeyi ise Türkiye ile Orta Asya arasındaki tek doğal köprü rolünü oynayan Azerbaycan almıştır.¹⁴ Dolayısıyla Türkiye realpolitiğin farkına varmış ve politikalarını bölgesel şartlara ve kendi imkanlarına göre belirlemeye başlamıştır. Öyle ki bu konuda Türkiye’nin tavır değişikliğini anlamamız adına Demirel’in başkanışmanı Namık Kemal Zeybek önem arz eden açıklamalarda bulunmuştur:

“Bir ‘ağabeyden kurtulmuş ve bağımsızlıklarına yeni kavuşmuş bu kardeş cumhuriyetleri incitecek yaklaşımlardan kaçınmak gerekir. İlişkilerde asla üstünlük ve ağabeylik taslanmamalıdır. Onların bugün önem verdikleri alt kimliklerine yönelik incitici tutumlardan kaçınmak gerekir. Buna karşılık da, bu alt kimlikleri derinleştirecek söz ve davranışlardan da şiddetle kaçınmak gerekir [...] ‘Türk’ sıfatını kendimize ayırıp; Azerbaycan Türklerine Azeri, Türkmenistan Türklerine Türkmen, Kazakistan Türklerine Kazak, Kırgızistan Türklerine Kırgız, Özbekistan Türklerine Özbek, Başkurdistan Türklerine Başkurt, Tataristan Türklerine Tatar adını veriyoruz; onlardan ayrı bir millet gibi söz ediyoruz; sonra da arkasından anlamsız ‘kardeşlik edebiyatı’ yapıyoruz [...] Türkiye’nin önüne çıkan bu en büyük fırsatı zedeleyecek söz ve davranışlardan şiddetle kaçınmalıyız.”¹⁵

14 Rovshan İbrahimov, “Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri: Dünü, Bugünü, Yarını”, http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/3117/turkiye-turk_cumhuriyetleri_iliskileridunu_bugunu_yarin Erişim Tarihi: 05.01.2020

15 Namık Kemal Zeybek, “Önce Bilgi ve Bilinç”, *Yeni Türkiye Dergisi* 15, Cilt: 1, 1997, s. 40-41.

Zeybek'in ifadelerinde görüldüğü gibi Demirel döneminde Türkiye'nin Orta Asya politikalarında gözle görülür biçimde bir değişimin sinyalleri vermiştir. Böylece ilişkilerin hiyerarşik bir biçimde kurulmasından ziyade eşit devletler düzeyinde geliştirilmesi anlayışı hakim olmuştur. Yani hayalperest Türkçü-Turancı söylemler yerini kısmen de olsa sağlam zemine dayanan politikalara bırakmıştır. Bu duruma ilk örnek teşkil eden durum Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov'un 1994'teki Türkiye'yi ziyaret etmesidir. 1993'te cumhurbaşkanı olan Demirel, Çankaya Köşkü'nde organize edilen Niyazov'u karşılama töreninde Türkmenistan-Türkiye ilişkilerinin karşılıklı fayda, eşitlik, işlerine müdahale etmeme, saygı ve sevgi temelinde gerçekleşmesi gerektiğini belirtmiştir. Öte yandan iki ülke ilişkilerinin bölgesel kalkınmaya, refah, barış ve istikrara hizmet etmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Demirel ve Niyazov bu görüşmede Türkmen Doğalgazı Boru Hattı Projesi'nin gerçekleşmesi için tarafların kararlılığını onaylayan bir memorandum imzalamıştır. İmza töreni esnasında Demirel, Türkiye'nin Türkmenistan'ın uluslararası topluma entegre olması ve ekonomik kalkınması konusunda Türkmenistan'a önemli ölçüde yardımcı olduğunu söylemiştir. Öte yandan iki ülkenin telekomünikasyon konusunda önemli adımlar attığının ve karşılıklı olarak öğrenci değişimi ile üniversiteler arasında işbirliği çerçevesinde eğitim açısından gelişme kaydettiğinin altını çizmiştir. Ayrıca boru hattının bir an önce inşa edilmesi hususunda iki ülkenin de hemfikir olduğunu söylemiştir. Son olarak, Niyazov'un ziyareti esnasında iki ülke, Kardeş Şehirler Protokolünü de imzalamıştır.¹⁶

Niyazov'un ziyaretinin hemen ardından 1994'ün Haziran'ında, Özbekistan cumhurbaşkanı İslam Kerimov Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Demirel ve Kerimov'un görüşmesinde ilişkilerin daha çok geliştirilmesi üzerine odaklanılmıştır. Adli Yardımlaşma, Konsolosluk Anlaşması, Sivil Havacılık Anlaşmaları, Dışişleri Bakanlıkları arasında işbirliği ile danışma konusunda protokoller imzalanmıştır. Ayrıca, İkinci Türk Cumhuriyetleri Zirvesi'nin İstanbul'da gerçekleştirilmesi hakkında anlaşılmıştır.¹⁷

Öte yandan dönemin Türkiye Başbakanı Tansu Çiller 9 Temmuz 1995'te Özbekistan'a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Ziyaretin ilk gününde Çiller, Özbekistan'ın başkenti Taşkent'teki havaalanında bizzat Kerimov tarafından karşılanmıştır. Çiller, kendisine gösterilen bu sıcak ilgiden oldukça memnun kalmıştır.¹⁸ Çiller ziyaret sonrası yaptığı açıklamada Türkiye ile Özbekistan'ın bir karayoluyla doğrudan birbirine bağlanması ve buna doğalgaz ve petrol boru hatlarının da eklenmesi hususunda Kerimov ile prensipte anlaşıklarını bildirmiştir.

16 Hulusi Turgut, *Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Avrasya ve Demirel Doğu Yakasının Hikâyesi*, C 1, ABC Basın Ajansı, İstanbul 2001, s. 231-240

17 Turgut, a.g.e., s.243-248

18 Süleyman Merdanoğlu, "Türkiye-Özbekistan Siyasi İlişkileri", <http://www.turansam.org/makale.php?id=106> Erişim Tarihi: 20.12.2017

Kerimov da Çiller'in onuruna verdiği yemekte iki ülkenin kökten birbirine bağlı olduğunu vurgulayarak bu bağlılığın sadece soyumuzun, dilimizin ve dinimizin aynı olmadığını aynı zamanda Türkiye'nin doğuda yeni sistem kurmaya başlayan önde gelen ülkelerden biri olduğunu eklemiştir. Kerimov yemekte yaptığı konuşmada ayrıca "Son zamanlardaki dünya haritasındaki değişimler, devletimizin 120 yıldan fazla bir süre bağlı kalması karşılıklı görüşmelerimizi çok azaltmıştı. Allah'a şükürler olsun ki, biz dört sene önce bağımsızlığa kavuştuk. Dört sene kısa bir süredir. Bağımsızlığımızın ilk süreci bizim için kalkınma devri oldu. Özbek halkı iyiliği unutmayan bir halktır" şeklinde ifadeler kullanmıştır.¹⁹

1996'da Süleyman Demirel, Kerimov'un davetlisi olarak Taşkent'i ziyaret etmiştir. Demirel ziyaretinde, öğrenci değişim hareketliliğinin iki ülke halkları arasındaki bağları güçlendirdiğini vurgulamıştır. Ayrıca iki ülke arasındaki ticaret hacminin süratle artış gösterdiğini ve ulaştırmadan bankacılığa, tarımdan petrol alanına kadar birçok alanda işbirliğine gidildiğini ifade etmiştir. Ayrıca iki ülke liderinin birbiriyle temasları neticesinde "Ebedi Dostluk ve İşbirliği Anlaşması" ile "Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi ve Çevre Alanında İşbirliği Anlaşması" imzalanmıştır. Demirel'in ziyaret esnasında verdiği mesajlar ilgi çekicidir. Demirel, Rusya'yı revizyonist amaçlardan uzak durması ve eskiden Sovyet ülkelerinin bağımsızlığına saygılı göstermesi gerektiği hususunda uyarmıştır. Ayrıca Türkiye'nin Orta Asya ülkelerine hemen her konuda Türkiye'nin yardımlarını esirgemeyeceğini ve bu devletlerin dünya pazarlarına açılmak için yollarının Türkiye'den geçmesini sağlayacağını belirtmiştir. Öte yandan Demirel, Rusya ve dünyadaki büyük petrol şirketlerinin, Hazar'daki petrolün Türk Boğazlarından nakledemeyeceğini söylemiştir.²⁰

Demirel'in bu tavrı o dönem için oldukça cüretkâr bir karakterdedir. Zira uluslararası sistemin bir dönüşüm içerisinde olduğu bir dönemde bu tür çıkışlarda bulunmak hele ki Türkiye gibi potansiyeli kısıtlı bir devletin küllerinden yeniden doğan Rusya'ya ve çok uluslu petrol şirketlerine karşı böyle bir tavır sergilemek bir nevi kafa tutmaktır. Lakin yine de Demirel realpolitikin farkındadır ve Orta Asya ile ilişkilerini geliştirirken Rusya faktörünü tümüyle göz ardı etmemektedir. Bunun örneği CPC (Caspian Pipeline Consortium: Hazar Boru Hattı Konsorsiyumu) projesinde görülmektedir. Demirel'in söylemlerine rağmen 1998'de yapımına başlanan CPC projesi ile 2001 yılında ilk tankerini boğazlardan geçmiştir. Zira Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne tabi olan Türk boğazlarının konumu, tankerlerin geçişine izin vermektedir.²¹

Bu arada Türkiye-Özbekistan ilişkilerini sekteye uğratan bir gelişme yaşanmıştır. Özbekistan'da İslam Kerimov'un muhalifi ERK Partisi başkanı Muhammed Salih, Özbekis-

19 "Türkiye-Özbekistan birbirine bağlanacak", *Akit*, 11 Temmuz 1995

20 Sami Cohen, "Demirel Neden Sert Çıktı?", *Milliyet*, 11 Mayıs 1996

21 "Tanker trafiği üç kat artacak Novorossisk hattı Boğazlar'a tehdit", *Cumhuriyet*, 27 Mart 2001.

tan'dan sınır dışı edilmiş ve ona Türkiye sahip çıkmıştır. Özal döneminde gerçekleşen bu durum Kerimov'un Türkiye'ye yaklaşımını olumsuz etkileyen önemli bir faktördü. Türkiye bir tarafta Salih'e Türkiye'de yaşama fırsatı tanımak istiyordu diğer yandan da Özbekistan ile arasındaki ilişkilerin bozulmamasına gayret gösteriyordu. Türkiye buna geçici ama ilginç bir çözüm getirmiştir. Türkiye'de yaşamasına fırsat tanınan Salih, üst düzey Özbek temsilcilerinin Türkiye'yi ziyareti esnasında ülke dışına çıkarılıyordu. Elbette ki bu çözümle Türkiye ne Kerimov'a ne de Salih'e yaranabilmiştir.

Bu ortamda Kerimov Haziran 1994'teki Türkiye ziyareti esnasında üçüncü tarafların iki ülke arasındaki ilişkileri bozmalarına müsaade edilmemesi gerektiği yönde uyarıda bulunmuştur. Bu sözler Salih'in Türkiye'de gördüğü kabule yönelik olarak bir tepkinin imasıydı. Aradan geçen zamanın iki ülke ilişkilerinde yarattığı farklılık, Aralık 1991'deki ziyaretinin tersine Kerimov'un bu defa Türk modelinden hiç bahsetmemiş olmasında açıkça görülmüştür.

İlişkilerin kısmen de olsa normale dönmesi 2000 yılında gerçekleşebilmiştir. Zira Özbekistan'ın bütünlüğünü tehdit eden Fergana Vadisinde kümelenen radikal hareketlerin 2000 yılı yaz aylarında şiddet olaylarını artırması karşısında Kerimov, olaylarla başa çıkamaması nedeniyle Türkiye'den iç güvenlik konularıyla ilgili tavsiye ve yardım istemiştir. Bunun üzerine de 2000 yılı Kasım ayında Türkiye Dışişleri Bakanı İsmail Cem ve İçişleri Bakanı Saadettin Tantan arka arkaya Özbekistan'ı ziyaret etmişlerdir.²²

Muhammed Salih, dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın onu davet etmesiyle 1993 yılında Türkiye'ye gelmiştir. Ancak bu durumdan ötürü Özbekistan ile bir kriz meydana gelmiştir. Zira Kerimov, Salih'in Özbekistan'a iade edilmesini istemekteydi. Süleyman Demirel Cumhurbaşkanı olunca Salih, bir ara çözüm olarak Norveç'e gönderilmiştir. Daha sonra Refahyol hükümeti Salih'in Türkiye'ye girişine tekrar izni vermiştir. 28 Şubat'ta yeniden sınır dışı edilen Salih için 2005'te ise Türkiye'ye giriş izni çıkmıştır.²³ Muhammed Salih'in bu durumu ve Özbekistan dışına çıkan öğrencileri rejime muhalif yaptığı iddiaları nedeniyle Özbekistan'da varlığını sürdüren Türk okulları kapatılmıştır. Ayrıca 1999 yılında Kerimov'a karşı düzenlenen bir suikastın faillerinin Türkiye'de yakalanmış olması iki ülke arasında iyice soğukluğa sebep olmuştur. Ancak Cem ile Tantan'ın ziyaretleriyle normalleşme sürecine giren Türk-Özbek ilişkilerinin, Demirel'den sonra koltuğa oturan Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in 2000 yılındaki ziyaretiyle daha ileri götürülmesi hedeflenmiştir.

18 Ekim 1994'te İstanbul'da Orta Asya devletlerinin cumhurbaşkanlarının toplandığı İkinci Türk Cumhuriyetleri Zirvesi gerçekleşmiştir. Bu zirve öncesi Demirel ve Nazarbayev bir araya gelmiştir. Nazarbayev, "Türk Cumhuriyetleri Örgütü" adında barış ve

²² Aydın, Kafkasya ve Orta Asya, s.396

²³ Nazif Karaman, "Özbek Liderden Gülen'e Sitem Mektubu" Sabah, 10 Mart 2010

halkların refahına hizmet eden bir örgütün kurulmasını tavsiye etmiştir. Ayrıca iki ülke “Dostluk ve İşbirliği Anlaşması” imzalamıştır.

1995'te Demirel, Kazakistan'a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyareti esnasında Demirel, Ahıska Türklerinin temsilcileri ile de görüşmüştür. Demirel, Ahıska Türklerinin sahipsiz olmadığını ifade ederek Türkiye'nin kendilerine sahip çıkacağını söylemiştir. Ziyaret neticesinde iki ülke liderleri bir “Mutabakat Bildirisi” imzalanmıştır. Yayımlanan bildiriye göre, iki ülkenin işbirliğinin geliştirilmesine devam edileceği, Türkiye'nin Kazakistan'ın yapısal reform ve kalkınma hamlelerini şartlar el verdiği ölçüde desteklemeyi sürdüreceği, iki ülke arasında mal ve hizmet ile sermayenin dolaşımının teşvik edileceği belirtilmiştir.²⁴ Denilebilir ki diğer ülkelere kıyasla Türkiye bu dönemde, Kazakistan'ın ticari ortakları arasında ayrıcalıklı bir konuma sahiptir ve en fazla ticaret yaptığı ortaklarından biridir. Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya'daki ekonomik partnerleri arasında ise Kazakistan ilk sırada bulunmaktadır. İki ülke arasındaki dış ticaret hacmi 1992 yılında 30 milyon dolar iken, 1998 yılına gelindiğinde bu rakam 420 milyon dolara ulaşmıştır. Ancak yine de bu dönem içerisinde Türkiye'nin, Kazakistan'a ithalatı % 60'a ulaşan Rusya ile rekabet etmesi mümkün olmamıştır.²⁵

Bu arada ABD, SSCB'nin dağılışının ardından oluşan güç boşluğunu ve Rusya'nın zayıflığını fırsat bilerek 1997 yılında Orta Asya'ya yönelik bir strateji planı geliştirmiştir. Bu plan kapsamında bölge devletleri ile ilişkilerin geliştirilmesi adına bölge devletlerinin demokratikleşme ve pazar ekonomisine geçişleri hızlandırılacaktı. Öte yandan Hazar'daki enerji rezervlerinin güvenliği sağlanacaktı. Bu yüzden Rusya kontrolünden bağımsız olarak Hazar'daki enerji kaynaklarının değişik yollar üzerinden dünyaya serbestçe ulaştırılması amaçlanmıştır. Ayrıca bölgesel çatışmalar barışçıl yollarla çözümlenerek bölge devletlerinin kendi aralarında ve uluslararası sisteme entegrasyonu sağlanacaktı. Son olarak ABD ve diğer ülkelerin şirketlerinin bölgede yürüttüğü ticari faaliyetleri desteklenecekti. Bu planın başarılı olması için, evvela bölgedeki kaynakların Rusya'dan bağımsız güzergâhlardan dünyaya ihraç edilmesi gerekiyordu. Bu yüzden ABD, “Bakü-Ceyhan” petrol ve “Trans-Hazar” Türkmen doğalgaz boru hatları projelerinin gerçekleşmesi adına elinden geleni yapmıştır. Zira bu projelerle petrol ve doğal gaz kaynaklarının doğu-batı yönünde dünyaya ulaştırılması neticesinde bu ülkelerin elde edeceği gelirler sayesinde bölge ülkeleri Rusya'nın etkisinden çıkabilecekti.

Türkiye, Amerikan planının gerçekleşmesi açısından anahtar ülke konumundaydı. Zira öncelikle bu planın başarıya ulaşması için Türkiye gibi güvenli bir ülkenin üzerinden geçmeliydi. Ancak bu sayede ABD, planın başarılı olması hususunda rahat nefes alabi-

24 Sedef Zeyrekli Yaş, “Türkiye'nin Orta Asya Politikasında Süleyman Demirel'in Rolü”, *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, C 4 S 2, 2013, s.8

25 Dosım Satpayev “Kazakistan-Türkiye İlişkilerinin Dinamizmi: On Yıllık Deneyim”, *Avrasya Dosyası*, C 7, S 4, Kış 2001-2002 s.121

lecektir. Bu yüzden Türkiye'nin, 21. yüzyılın enerji merkezlerinden biri olması doğal bir gelişmedir.²⁶

Ahmet Necdet Sezer Dönemi: Dış Politikaya Rölanti Ayarı

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra bağımsızlıklarına kavuşan Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arasındaki ilişkilere, 2000 yılındaki gelişmelerle güvenlik ve askeri işbirliği alanları da dahil olmuştur. İlk dönemlerde duygusal olarak yakınlaşma ve kardeşlik bağları düşüncesiyle hareket edildiği için siyasi ve ekonomik bağlar fazla güçlenmemiştir. Bölgedeki etkisini kaybetmek istemeyen ve Türkiye'yi kendisine rakip olarak gören Rusya sebebiyle de bölge ülkeleriyle iş birliğinde yeterince gelişme sağlanamamıştı. Ancak 90'lı yılların Türkiye'nin Orta Asya politikalarındaki romantizm, bu ülkelerle ilişkilerini olumsuz etkilese de 2000'lerde bölge üzerindeki akılcı bakış açısı pozitif sonuçlara yol açmıştır. Zira ilişkiler 10 yıllık bir deneyimle belli bir ivme kazanmıştır.

2000'lerde Türkiye'nin Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'la ticari ilişkileri, Kırgızistan ve Tacikistan'a nazaran daha hızlı artış göstermiştir. Örneğin Kazakistan ve Kırgızistan ile ikili ilişkileri stratejik bir düzeye taşıyabilecek konseyler kurulmuştur. Genel bir bakış açısıyla denilebilir ki Orta Asya devletleri ile ilişkilerde Türkiye-Kazakistan ilişkilerinin model alınabileceği değerlendirme kapsamına alınmıştır. 11 Eylül 2001 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri'ne yönelik düzenlenen terör saldırıları sonrasında dünya çapında başlatılan uluslararası terörizm ve dini köktencilikle mücadele kapsamında Kazakistan, bu konuda Türkiye ile iş birliği çerçevesinde fikir alış- verişinde olmuş, iki ülke de stratejik ortaklık şiarıyla askeri ve teknik ilişkileri geliştirmiştir.

Türkiye açısından olumlu bir diğer faktör Türkiye'nin Orta Asya Bölgesi'ne komşu olan ve güvenlik açısından önemli bir konumda bulunan Afganistan'da, NATO'nun Barış Gücü olarak başarıyla görev yapmasıdır. Öte yandan Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı projesiyle Kazakistan petrolünün dünya pazarına ulaştırılmasında Türkiye'nin güzergâh dâhilinde olmasının da ilişkilere önemli ölçüde katkısı olacaktır. Asya İş birliği ve Güven Arttırıcı Önlemler Konferansı'nda (CICA) asil ve Orta Asya İş birliği Teşkilatı'nda (CACO) da gözlemci ülke olan Türkiye'nin Ekonomik İş birliği (ECO) ve İslam Konferansı Teşkilatı (İKT) üyelikleri ile beraber örgütsel perspektiften bakıldığında da bölgeye yakındır. Avrupa Birliği'nin Hazar'a ilişkin geliştirdiği stratejilerde Rusya, Çin ve İran ile birlikte Türkiye de anahtar role sahiptir. Hazar'dan çıkan petrol ve doğalgazın Avrupa pazarlarına Türkiye üzerinden ulaştırılması kapsamında proje aşamasında ve karara bağlanmış olan birçok önemli iş birliği vardır. Ayrıca ABD ve İran'ın arasındaki kriz nedeniyle güvenlik açısından sorunlar yaşamaması da Türkiye'nin bölge açısından önemini arttırmaktadır.

²⁶ Ertan Efeğil, "Washington'un Hazar Havzası Politikası ve Türkiye" *Avrasya Dosyası*, C 6, S 2, 2000, s.193-194

Tüm bu gelişmeler ışığında Türkiye'nin bölgedeki ve Kazakistan için stratejik önemi gittikçe artmaktadır. Kazakistan açısından bakıldığında Türkiye, NATO'nun bir üyesi ve AB'ye aday ülke olması hasebiyle, bölge ile ilişkilerindeki etkisini ve sorumluluğunu artıracak bir aktör olarak da görülmektedir.²⁷

2001'de Orta Asya'lı liderler, İstanbul'daki 7. zirvede Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in ev sahipliğinde bir araya gelmiştir. Bu zirveden itibaren beş yıl boyunca, bir zirve toplantısı gerçekleşmedi. Oysa 1993 yılında ilk kez toplanan Türk Devlet ve Topulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Zirvesi 2001 yılına kadar düzenli bir şekilde her yıl toplanmıştır. Lakin bu tarihten 2006 yılına kadar sekteye uğrayarak 5 yıl toplanmamıştır. Bu durum Türkiye'nin Orta Asya politikalarında bir duraklama belirtisidir. Bu zamana kadar Türkiye Orta Asya'ya yönelik olarak hep bir girişim halindeyken bu kurultayın toplanmamış olması büyük ölçüde olmasa da orta ölçekte bir duraklama olduğunun göstergesidir. Ancak 2006 yılına gelindiğinde zirve Türkiye'nin ev sahipliğinde Antalya'da tekrar bir araya gelerek bu duraklama evresine bir son verilmiştir. Zirveye Kazakistan, Azerbaycan ve Kırgızistan devlet başkanları düzeyinde katılmıştır. Ancak Türkmenistan, büyükelçilik düzeyinde bir katılım gerçekleştirmiştir. Bu arada Özbekistan, Türkiye'nin İslam Kerimov'a muhalif olanlara destek verdiği gerekçesiyle 2000'deki Bakü Zirvesi'nden sonraki zirvelere soğuk bakıyordu.²⁸

Bu durumu düzeltmek adına Sezer, 2000 yılının Ekim ayında Orta Asya'daki Türk cumhuriyetlerine ziyaret gerçekleştirmiştir. Sezer ilk olarak Özbekistan'ı ziyaret etmiştir. Ancak 2005 yılında Özbekistan'daki Taşkent olayları esnasında meydana gelen insan hakları ihlalleri ile ilgili Birleşmiş Milletler'in hazırladığı rapora Türkiye destek vermiştir. Özbekistan bu durumu gerekçe olarak gösterip zirveye katılmamıştır. Bu tarihten sonra Türkiye-Özbekistan ilişkileri olumsuz yönde seyretmiştir. Hatta Türkiye'nin Özbekistan'daki muhalif ERK Partisi lideri Muhammed Salih'i himaye etmesi ve Taşkent Olayları karşısında sergilediği tutum neticesinde Özbekistan'da 54 Türk iş adamı tutuklanmış ve FETÖ'nün okulları kapatılmıştır.²⁹ Bu gelişmelerle birlikte Özbekistan-Türkiye ilişkileri donma noktasına gelmiştir.

2000 yılındaki zirveye dönecek olursak eğer Özbekistan'dan sonra Kırgızistan, Kazakistan ve Türkmenistan'a geçen Sezer, bu ülkelerle Türkiye arasında iş birliği gerçekleştirilmesi için görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmelerin içeriğinde iş birliğinin yanı sıra terörle mücadele başlığı da yer almıştır. Örneğin Türkiye Cumhurbaşkanlığı Özel Kalem Müdürü ve Dışişleri Başdanışmanı Tacan İldem, Ahmet Necdet Sezer'in Kırgızistan'daki te-

27 Ayhan Gençler ve Arif Akbaş, "Bağımsızlık Sonrası Kazakistan ve Türkiye Arasındaki Sosyo-Ekonomik İlişkiler (1990-2011)", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C 1, S 2, 2011, s.10

28 ZEYREKLİ YAŞ, a.g.e., s. 22

29 "Özbekler Cemaate Göz Açtırmıyor", <http://www.odatv.com/n.php?n=ozbekler-cemaate-goz-actirmiyor-1704121200> Erişim Tarihi: 05.01.2020

masları ilgili olarak, görüşmelerde bilhassa ekonomik açıdan ilişkilerin gelişmesinin ele alındığını ifade etmiştir. İldem, Sezer'in hızla bir Karma Ekonomik Komisyon Toplantısı yapılmasının gerekliliğini ifade ettiğini belirtmiştir. Görüşmelerde terörle mücadele konusunun önemli bir yer tuttuğunu da bildiren İldem, Türkiye'nin Kırgızistan'a terörle mücadelesinde yardım etmek için aynı yılın Kasım ayından itibaren malzeme yardımı yapacağını belirtmiştir.³⁰ Öte yandan Sezer'in ziyaretinde, kardeşlik duyguları tekrar dile getirilmiştir. Politik ve iktisadi açıdan kalıcı bir iş birliği için de önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmelerden en önemlisi, Kazakistan'ın da katılımı ile Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı projesinin, Aktau-Bakü-Ceyhan hattı olarak genişlemesidir. Kazakistan'ın lideri Nursultan Nazarbayev, Sezer'e, Bakü-Tiflis-Ceyhan Projesi'ne dahil olmayı teklif etmiştir. Projenin ismini de "Bakü-Aktau-Ceyhan" olarak ifade eden Nazarbayev, Kazakistan'ın yeni açılan petrol kuyuları ile beraber boru hattına yılda 15 milyon ton petrol verebileceğini ifade etmiştir.³¹ Atılan bu adımla Türkiye, Kazakistan'da çıkarılan petrolün bu hatta bağlanması neticesinde bu hattın petrol akışını artırıp hem Kazakistan ile ilişkilerin seviyesini artırmayı hem de enerjide Rusya ve İran'a bağımlılığı azaltmayı hedeflemiştir.

Bu arada Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) da 2000 yılı boyunca faaliyetlerine devam etmiş ve Türkiye'nin Orta Asya ülkelerine özellikle iktisadi alanda verdiği destekleri sürdürmüştür. Mesela TİKA, Kazakistan'ın Türkistan bölgesindeki Ahmet Yesevi Türbesi'ni restore etmiştir. Restorasyon aynı yıl içinde bitirilmiş ve türbe Sezer'in Kazakistan ziyareti esnasında Kazak yetkililere teslim edilmiştir. Öte yandan Sezer döneminde, Orta Asya ülkeleri ile çok taraflı ilişkilerde hukuksal danışmanlık hizmeti vermesi için "Türk Dünyası Tahkim Kurulu" ve "Avrasya Sigorta Birliği"nin kurulmasına karar verilmiştir.³² Yine aynı yıl içinde Orta Asya halklarının, ekonomik gelişmelerden yararlanmasını maksadıyla "Ekonomik Bilgi Merkezi" oluşturulmuştur.³³ 2003'te de posta faaliyetlerinin ortak bir çatıda birleştirmek için "Avrasya Posta Birliği" kurulmuştur.³⁴

2002'de Türkiye'de gerçekleşen genel seçimlerle Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) iktidara gelmiş ve başbakan Abdullah Gül olmuştur. 6 ay başbakan olan Gül, yerini Recep Tayyip Erdoğan'a devretmiştir. 2007'de ise Abdullah Gül, Cumhurbaşkanlığı koltuğunu Ahmet Necdet Sezer'den devralmıştır. Bu dönemdeki dış politikalarda Sezer'in etkisi azalmaya başlamıştır. Erdoğan'ın başbakanlığındaki AKP hükümeti, etkin ve çoklu bir dış politika çizgisi benimsemiştir. Erdoğan hükümeti iktidara geldiği ilk yıllarda daha çok Avrupa Birliği'ne yönelik politikalara ağırlık verse de Orta Asya'ya da yönelmiş ve bu ülkeler ile ikili ekonomik ilişkiler kurmuştur. Türkiye'yi bölgesel güç ve küresel aktör

30 "Türkiye Cumhurbaşkanının Orta Asya Ziyareti" <http://www.vahdet.info.tr/isdunya/dosya5/1447.html> Erişim Tarihi: 20.12.2017

31 Sabir Askarov, "Orta Asya Güvenliğinde Bölge Dışı Güçler ve Rusya", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, s.317 <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/31655> Erişim Tarihi: 05.01.2020

32 "Türk dünyasına sigorta şemsiyesi", *Türkiye*, 20 Nisan 2000

33 <http://www3.kalkinma.gov.tr/DocObjects/Download/3195/oik528.pdf> Erişim Tarihi: 05.01.2020

34 <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c037/tbmm22037041ss0258.pdf> Erişim Tarihi: 05.01.2020

yapma amacı ile yola çıkan Erdoğan hükümeti, bunu Batı'yı bırakmadan bir yüzünü de Asya'ya dönerek gerçekleştirme amacı gütmüştür. Bu kapsamda AKP hükümetinin Orta Asya politikalarında belirlenen temel ilkeler şunlardır: Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının güçlendirilmesi, bu devletlerin oluşumlarına ve yapılanmalarının desteklenmesi, bu ülkelerin politik ve iktisadi geçiş dönemlerinin istikrar içerisinde huzurlu bir şekilde atlatılması, bu çerçevede reformların desteklenmesi ve egemen eşitlik ilkesi ile karşılıklı çıkar temelinde ilişkilerin geliştirilmesidir.³⁵ Ancak bu ilkelerin uygulanması konusunda çekinceler vardır. Hatta Erdoğan hükümetinin Orta Asya politikaları iyi analiz edildiğinde gerçekçi olmayan bir yapıya sahip olduğu görülecektir. Çünkü o dönemki Orta Asya politikası, bölgesel gerçekleri ve şartları göz önünde bulundurmeyen amaçlar barındırıyordu ve daha somut akılcı dış siyaset amacını ve filini öngörmemekteydi.

Genel olarak incelendiğinde uygulanmak istenen siyaset, oldukça soyut ve uzun vadeye dayanan eylemler içermektedir. Örneğin Türkiye'deki üniversiteler, Orta Asya ülkeleri ile Türkiye arasında ortak bir alfabenin oluşturulması için önemli ölçüde çaba sarf etmiştir. Hatta bu amaç doğrultusunda Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü uluslararası kapsamda çeşitli konferanslar düzenlemiştir. Ancak bu konuda kayda değer bir gelişme görülmediği gibi Türkmenistan, Azerbaycan ve Özbekistan kendine özgü Latin alfabesini kabul etmiştir. Bu, tarihin seyrinde herhangi bir değişikliğe yol açmamıştır. Zira Türkiye, ortak alfabe oluşturma amacıyla yola çıksa da Azerbaycan'ın istediği sayıda daktiloyu dahi gönderememiştir. Bu durum bile konunun vahametini ve bölgeye yönelik politikalarda hem bölge gerçekliğini hem de Türkiye'nin potansiyelini görmemizi sağlamaktadır.

Son olarak, kimlik inşa ve devletleşme süreçlerini tamamlamak isteyen Orta Asya ülkeleri, daha çok milliyetçi politikalar izlemekte ve kendi kültür ve değerlerine ağırlık vermekteydi. Bu yüzden Türkiye'nin ortak dil, ortak tarih, ortak kültür gibi yaklaşımları bölgedeki devletler tarafından rağbet görmemektedir. Zira bu türlü bir tavır, devletlerin kendilerine nevi şahsına münhasır nitelik ve değerlerini bir kenara koymalarını ve uluslaşma süreçlerini durdurmalarını öngörmektedir. Böylece olunca, bölge devletlerinin, Türkiye'nin bu politikasını kabul etmeleri mümkün görünmemektedir.³⁶

Abdullah Gül Dönemi: Teoriden Pratiğe Geçme Sorunsalı

1990'lı yıllarda Türkiye'nin dış politikası uluslararası sistemdeki değişimler nedeniyle önemli ölçüde bir değişim sürecine girmiş olmasına rağmen Türkiye ancak 2000'li yıllarda küresel değişimlerin hızını yakalayabilmiştir. İki kutuplu sistem sona

³⁵ Enes Deşilmek, "SSCB Sonrası Türkiye'nin Orta Asya Politikası", https://www.academia.edu/9347327/SSCB_SONRASI_TURKIYENIN_ORTA_ASYA_POLITIKASI Erişim Tarihi: 05.01.2020

³⁶ Ertan Efeğil, "AK Parti Hükümetinin Orta Asya Politikalarına Eleştirel Bir Bakış", *II. Sosyal Bilimler Kongresi Bildirimi*, s.359 <http://www.bilgesam.org/incele/1671/-ak-parti-hukümetinin-orta-asya-politikalarına-eleştirel-bir-bakis/#.VMK9g0esVRk> Erişim Tarihi: 05.01.2020

erip Sovyet tehdidi ortadan kalkınca Türkiye, dış politikasında bir çeşitlilik yaratma imkânı elde etmiştir. Özel olarak Türkiye 2000’li yılların ikinci beş yılında Türkiye’nin dış politikada daha etkin olmak için birtakım adımlar atmıştır. Bu adımların Orta Asya’ya yansıyan yönü olumlu bir karakterdir. Her ne kadar atılan bu adımlar gerektiğinden az olsa da yine de önemli gelişmelerdir.

2007 yılının Ağustos ayında Türkiye’de, Ahmet Necdet Sezer’den boşalan Cumhurbaşkanlığı koltuğuna dönemin Dışişleri Bakanı Abdullah Gül gelmiştir. Gül döneminde Türkiye’nin Dış Politika ilkeleri AKP-Başbakan Recep Tayyip Erdoğan ve onun Başdanışmanı Ahmet Davutoğlu ile koordineli biçimde belirlenmiştir. Özellikle Ahmet Davutoğlu’nun stratejik derinlik anlayışından ileri gelen komşularla sıfır sorun politikası 2009 yılından itibaren dış politikadaki yeni anlayışı oluşturmuştur. Bu politikadan Orta Asya da büyük ölçüde nasibini almıştır. Bu politikanın kökeni 1997-2002 arası Türkiye’nin Dışişleri Bakanı olan İsmail Cem dönemine dayanmaktadır.

Gül, cumhurbaşkanı olunca Orta Asya ülkelerine ayrı bir önem vermiştir. Özellikle Gül’ün daha önce dışişleri bakanlığı yapmış olması bu konuda önemli bir avantaj olmuştur. Zira böylelikle Gül, dış dünya tarafından tanınan ve kendisi de dış dünyayı tanıyan biri olarak görevini icra etmiştir.

Gül, görev süresince aktif bir dış politika izleme taraftarı olmuştur. Bu kapsama Gül, Orta Asya politikalarında iki rakip olan ABD ve Rusya’nın tepkilerini çekmeden bir Türk Birliği projesini hayata geçirmek istemiştir. Bu, Rusya karşıtlarınca ABD’nin Orta Asya’dan uzaklaştırmak adına Rusya’nın teşvik ettiği bir proje olduğu iddia edilmektedir. Öte yandan AB ve ABD karşıtları da bu projeyi Büyük Orta Doğu Projesi’nin bir uzantısı olarak görmektedir. Her iki yaklaşım da Türkiye’nin bir dünya devleti olmadığını ve üstünlük almaya yetkin olmayan bir ülke kategorisine dahil eden anlayışın ürünüdür.³⁷ Bu görüşlere bakıldığında Türkiye’nin kendi inisiyatifiyle bölge üzerinde diğer devletlerle rekabet etme potansiyelinin zayıf olduğu görülmektedir.

Gül, cumhurbaşkanlığının ilk zamanlarında Kazakistan ve Türkmenistan’a geziler düzenlemiştir. İş dünyası ve bilim insanlarından pek çok kimseyi yanında götürdüğü bu gezilerde özellikle bilim adamlarına da yer vermiş olması, ekonominin yanı sıra kültürel ve bilimsel alanlarda da Türkiye ile Orta Asya arasındaki ilişkileri geliştirecek temaslara kurmak için önemlidir. Yedi yıl aradan sonra cumhurbaşkanlığı seviyesinde Türkmenistan’a ilk ziyareti gerçekleştiren Gül, görev süresi boyunca bu ülkeye üç defa gitmiştir. Türkmenistan Cumhurbaşkanı Gurbanguli Berdimuhamedov da Türkiye’yi üç defa ziyaret etmiştir.³⁸ Ama yine de Türkiye’nin tüm bu temaslara karşın Orta Asya politika-

37 Muhammet Kutlu, “İşte ‘gizlenen’ devlet projesi!” <http://www.haber5.com/siyaset/iste-gizlenen-devlet-projesi>, Erişim Tarihi: 10.01.2020

38 Meşkure Yılmaz, “Cumhurbaşkanı Gül’ün Türkmenistan Ziyareti”, *21.Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, <http://www.21yyte.org/tr/aras->

ları hususunda üst seviyede doğru ve etkin olduğu söylenemez. Zira Türkiye'nin kısa, orta ve uzun vadede tüm detaylarıyla bölge gerçekliğine uygun derinlemesine sağlam bir stratejisi bulunmamaktadır. Gündelik politikalar daha çok cumhurbaşkanları üzerinden yürütülüyor.

2007 yılının Nisan ayında Kazakistan Dışişleri Bakanı Marat Tajin Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Bu ziyaret esnasında birtakım yeni kararlar alınmıştır. Bu kapsamda Türkiye, Kazakistan önemli bir stratejik partner olarak görmüştür. Dolayısıyla iki ülke arasında gelişen ilişkiler, bölgesel ve uluslararası örgütlerdeki pozisyonlarına da yansımış ve bu platformlarda işbirliği halinde birbirlerini desteklemektedirler. Örneğin 2009–2010 yıllarında Kazakistan, Türkiye'nin BM Güvenlik Konseyi geçici üyeliğine adaylığına destek vermiştir.

1992 yılında Türkiye'nin çabalarıyla, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Türkiye ve Azerbaycan arasında oluşturulan Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi, bu ülkelerin arasındaki en yüksek danışma mercii olarak ortak kültürel değerlerden meydana gelen güçlü kardeşlik bağları çerçevesinde güçlü bir platform olmuş ve 2009'da Nahçıvan'daki 9. Zirvede Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi olarak vücut bulmuştur.³⁹ Ancak Türkmenistan ve Özbekistan, bu konseyin dışında kalmıştır. Daha sonra Türk Keneşi adını alan bu konseye Özbekistan, 2019'da üye olmuştur. Türkmenistan'ın da üye olması beklenmektedir.

Mayıs 2009'da Dışişleri Bakanlığı koltuğuna oturan Ahmet Davutoğlu döneminde Türk Dış Politikasına bir vizyon getirilme çabasına girilmiştir. Ancak bu vizyon arayışlarında Ortadoğu ve Kuzey Afrika coğrafyası biraz daha öne çıkarak Orta Asya politikası biraz geride kalmıştır. Her ne kadar Orta Asya'ya yönelik politikalara da önem verilmişse de yine de yeterli olmamıştır. Davutoğlu'nun bakış açısına göre Türkiye, 1990'lardan AKP dönemine kadar Orta Asya'ya yönelik duygusal bir dış politika izlemiştir. AKP'nin bu politikayı akılcı bir zeminde yürütmek gibi bir hedefi vardır.⁴⁰ Ancak hem bu hedefler gerçekçi değildir hem de bugün gelinen noktada bu politikaların hayata geçirilemediği ortadadır. Rasyonel politika şiarıyla çıkılan yolda önceki dönemlerde olduğu gibi yine bölge gerçekliği dikkate alınmamıştır.

Binaenaleyh, algılamadaki bu yanlışlık sebebiyle imkânsız projeleri öne sürmek, Türkiye'nin ekonomi, enerji, ticaret gibi konularda boşa çaba harcamasına yol açmıştır. Bu sebeple Türkiye, realpolitığe dikkat ederek milli menfaatlerini ön planda tutarak ona göre hedeflerini saptamalı ve Orta Asya ülkeleri ile kendi talep ve gereksinimlerini iyi bir şekilde analiz etmelidir. Zamanla aldığı dönütler çerçevesinde Orta Asya'nın değişen

tirma/turkmenistan/2010/11/16/5897/cumhurbaskanigulunturkmenistanziyareti Erişim Tarihi: 10.01.2020

39 Mustafa Kutlay, "Yeni Dönem Türk Dış Politikasının Politik Ekonomisi", *Analist*, S 3, 2011, s.18-21.

40 Çaman, Üçüncü On Yılında, s.214

dinamiklerine göre dış siyasetindeki amaçlarını güncellemeli ve kendi gücü nispetinde stratejilerini belirlemelidir.⁴¹

Recep Tayyip Erdoğan Dönemi: Dış Politikada Eksen Kayması

Ağustos 2014'te Cumhurbaşkanı olan Recep Tayyip Erdoğan döneminde Orta Asya, Türk Dış Politikası gündeminde eskisi kadar yoğun şekilde yer edinmemiştir. Bunda Türkiye'nin Erdoğan döneminde dış politikanın Orta Asya'dan daha çok Orta Doğu'ya doğru yönelmesi ve bu dönem içerisinde özellikle Özbekistan başta olmak üzere Orta Asyalı devletlerin Türkiye ile ilişkilerinde tereddütlü davranması etkili olmuştur. Siyasal İslamcı bir ideolojiye sahip Erdoğan yönetimine karşı Orta Asyalı seküler devletlerin başkanları daha önceki bölümlerde ifade edildiği gibi birçok ziyarette Orta Asyalı liderlerin eskiden beri "Atatürk'ün laik Türkiye'si" rol model aldıklarını tekrar tekrar dile getirmektedir. Örneğin Erdoğan'ın Kasım 2016'da Özbekistan'a yaptığı ziyarette dönemin Özbekistan Başbakanı Şavkat Mirziyoyev: "İslam Kerimov, bağımsız Özbekistan'ın kurucusudur. Atatürk Türkiye'nin bağımsızlığı için nasıl çaba göstermişse, İslam Kerimov da Özbekistan'ın bağımsızlığı için çaba gösteren ilk cumhurbaşkanımızdır." demiştir.⁴²

Erdoğan döneminde Orta Asya ile ilişkilerin seyrinin olumsuz olduğunu gösteren ilk olay Gülen Hareketi'nin okulları meselesidir. Uluslararası literatürde Gulen Movement (Gülen Hareketi) olarak adlandırılan bu yapının okullarının Erdoğan, daha önceki başbakanlığı döneminde dünyaya yayılmasını teşvik etmekteydi. Ancak 17-25 Aralık 2013 tarihlerinde yapılan yolsuzluk ve rüşvet ile ilgili bazı bakan ve işadamlarının gözaltına alma operasyonlarından sonra Erdoğan'ın Gülen Hareketi'ne karşı tavrı değişmiştir. Zira bu operasyonları önce adına Paralel Devlet Yapılanması (PDY) denilen, daha sonraları FETÖ (Fethullahçı Terör Örgütü) adıyla anılan Gülen grubuna mensup savcı ve emniyet görevlilerinin yaptığını ileri sürmüştür.⁴³ Artık bu tarihten sonra Erdoğan, FETÖ'ye karşı bir cadı avı başlatmıştır. Bu kapsamda Erdoğan, Türkiye'deki FETÖ'ye bağlı tüm okul, yurt, vs. kurum ve kuruluşları kapatmanın yanı sıra yaptığı ülke ziyaretlerinde FETÖ okullarını kapatmaları yönünde telkinlerde bulunmuştur.⁴⁴ Ancak bu telkinlere kimi ülkeler olumlu yanıt verse de Orta Asya'dan olumlu yanıt gelmemiştir. Türkmenistan 2011 yılında yani Erdoğan'ın FETÖ okullarını teşvik ettiği başbakanlık döneminde zaten bu okulları kapatmıştı.⁴⁵ Özbekistan da önceki bölümlerde bahsedildiği gibi 1999 yılında

41 Efeğil, AK Parti Hükümetinin Orta Asya, s.385

42 "Erdoğan'la bir araya gelen Başbakan Mirziyoyev'den Atatürk vurgusu" <https://tr.sputniknews.com/politi-ka/201611181025874529-erdogan-basbakan-mirzayev-aturk/>Erişim Tarihi: 10.01.2020

43 Mahmut Hamsici, "10 Soruda: 17-25 Aralık Operasyonları" http://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/12/141212_17_25_aralik_operasyonu_neler_oldu_10_soruda Erişim Tarihi: 10.01.2020

44 Fatih Yalçınkaya, "Türk Dış Politikasında Hükümet Dışı Organizasyonlar: Azerbaycan ve Orta Asya'da Türk Okulları", Trakya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2015, s.34 <http://dspace.trakya.edu.tr:8080/jspui/bitstream/1/1895/1/0129845.pdf> Erişim Tarihi: 10.01.2020

45 Türkmenistan'da Gülen cemaati okullarına kapatma, <https://www.evrensel.net/haber/11910/turkmenistanda-gulen-cemaati-okullarina-kapatma> Erişim Tarihi: 10.01.2020

Muhammed Salih meselesi yüzünden Türk okullarını kapatmasının üstüne 2011 yılında FETÖ'ye bağlı 50'ye yakın şirketi de dini aşırılığa ve terörizme karşı önlem kapsamında kapatmıştı.⁴⁶ Ama Kazakistan ve Kırgızistan, Erdoğan'ın FETÖ ile aralarının bozulduğu dönemde yaptığı telkinlere karşı olumsuz yanıt vermiştir. Özellikle Kırgızistan Devlet Başkanı Almazbek Atambayev, 2011'deki Türkiye ziyaretinde "Tayyip Abi" diyecek kadar yakındı.⁴⁷ Ancak Atambayev, 15 Temmuz 2016'da Türkiye'deki darbe girişiminden FETÖ'yü sorumlu tutan Erdoğan'ın Kırgızistan'daki FETÖ okullarının kapatılmasını istediğini bu okulların kaliteli olduğunu ve %35'inin devlet bünyesine alındığını öne sürerek kabul etmemiştir.⁴⁸ Bunun üzerine Türkiye Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu Kırgızistan'ın meşru hükümetine FETÖ'nün bir darbe yapabileceğini iddia etmiştir. Ancak Atambayev bu iddianın absürt olduğunu niteleyerek "Bize bir şey dikte edilmemeli ve şart koşulmamalı, bize bir şeyler öğretip korkutmanıza lüzum yok" demiştir.⁴⁹ Aynı şekilde Kazakistan devlet başkanı Nursultan Nazarbayev de ülkedeki en kaliteli okullar olmasını gerekçe göstererek Türkiye'nin okul kapatma talebini reddetmiş ve bu okullarda görev yapan öğretmenleri de iade etmeyeceğini ifade etmiştir.⁵⁰

Türkiye'nin son dönemde Orta Asya ile ilişkilerinin seyrinin iyi gitmediğinin ikinci göstergesi Rus Uçağı meselesidir. 24 Kasım 2015'te Rus Hava Kuvvetlerinin Sukhoi Su-24M tipi uçağını, Türkiye'nin sınırlarını ihlal etmesinden ötürü Türk Hava Kuvvetleri düşürmüştür.⁵¹ Bu oldukça önemli bir olaydı. Zira 1950'li yıllardan beri ilk kez bir NATO üyesi ülke tarafından Rusların bir uçağının düşürülmüş olmasıdır. Bu husus Türkiye ile Rusya'nın arasını açmıştır. Olaydan sonra Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü (KGAÖ) üyeleri Rusya'nın yanında olduğunu ve Türkiye'yi kınadıklarını açıklamıştır. Bunların arasında Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan da vardı.⁵² Kazakistan lideri Nursultan Nazarbayev, olayı "endişe verici" olarak niteleyerek iki ülke arasında arabulucu rolü üstlenmiştir.⁵³ Kırgızistan lideri Almazbek Atambayev ise "Türkiye'nin bu tür radikal önleme gitmemesi gerektiğini en başta söylemiştik. Bu trajik bir hataydı, bu hem Türk hem

46 "Ўзбекистондаги турк ширкатлари "нурчилик"да айбланмоқда", https://www.bbc.com/uzbek/uzbek-istan/2011/03/110304_cy_uzbek_turk_business.shtml Erişim Tarihi: 10.01.2020

47 "Atambayev 'Tayyip Ağabey Para Ver' dedi Erdoğan 50 Milyon Dolarlık Borcu Sildi" *Milliyet*, 28 Nisan 2011

48 "Kırgızistan Cumhurbaşkanı Atambayev: Okulları Kapatmadığımız İçin Türk Hükümeti Bize Öfkeli" <http://haberrus.com/headline/2017/07/28/kirgizistan-cumhurbaşkanı-atambayev-okulları-kapatmadığımız-icin-turk-hukümeti-bize-ofkeli.html> Erişim Tarihi: 10.01.2020

49 "Atambayev'den Çavuşoğlu'na Yanıt: Kırgızistan'ı Darbeyle Korkutmayın", <https://tr.sputniknews.com/asya/201608011024171001-kirgizistan-darbe-atambayev/> Erişim Tarihi: 10.01.2020

50 "Nazarbayev: Okullarımızda Çalışan Türk Öğretmenleri Türkiye'ye İade Etmeyeceğiz" <http://haberrus.com/headline/2017/09/14/nazarbayev-okullarımızda-calisan-turk-ogretmenleri-turkiyeye-iade-etmeyecegiz.html> Erişim Tarihi: 10.01.2020

51 "Turkey Shoots Down Russian Military Jet Over Syrian Border", <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/turkey-shoots-down-russian-jet-near-syrian-border-and-video-shows-plane-coming-down-a6746206.html> Erişim Tarihi: 16.01.2020

52 "KGAÖ'den Türkiye'ye kınama" <https://tr.sputniknews.com/rusya/201512091019565028-kgao-rusya-turkiye-ucak/> Erişim Tarihi: 16.01.2020

53 "Nazarbayev'den arabuluculuk girişimi: Türkiye ile Rusya arasındaki gerilim endişe verici" <http://haberrus.com/politics/2015/12/13/nazarbayevden-arabuluculuk-girisimi-turkiye-ile-rusya-arasindaki-gerilim-endise-verici.html> Erişim Tarihi: 16.01.2020

de Rus halkı için bir sorun” diyerek Türkiye’nin özür dilemesi gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁴ “Tayyip Abi” denilen günlerden FETÖ okulları ve Rus Uçağı meselesindeki tutumlara gelinen süreçte Erdoğan’ın Atambayev’e karşı özel bir kızgınlığı olduğu yönünde bir takım iddialar da mevcuttur. Örneğin Kırgızistanlı Milletvekili Omurbek Tekebayev’in ifadesine göre Erdoğan, Atambayev’in Türkiye’deki hiçbir hastanede tedavi edilmemesi yönünde talimat vermiştir. Gerçekten de Atambayev, Eylül 2016’da İstanbul’dan New York’taki BM Genel Kurulu toplantısına gitmeden önce hastalanmış ve hastaneye kaldırılmıştır. Daha sonra Atambayev, Moskova’ya nakledilmiştir.⁵⁵

Türkiye ile Orta Asya ülkeleri arasında ilişkilerin zayıflamasında üçüncü etken Türkiye’nin son dönemde zayıflayan AB ile ilişkilerinin zayıflamasıdır. 90’lı yıllarda Orta Asya ülkeleri açısından rol model olan Türkiye, Avrupa ile Asya arasındaki köprü konumundaydı. Müslüman ve laik bir ülke pozisyonunda olan Türkiye hem toplumsal, hem siyasi hem de ticari olarak örnek teşkil ediyordu bu ülkeler için. Ancak Türkiye, 2000’li yıllarda özellikle son dönemde İslamcı eğilimin artması sebebiyle bu pozisyonunu kaybetmiştir.

Türkiye’de 15 Temmuz 2016’daki darbe girişimi ardından alınan olağanüstü hal kararından sonra Avrupa Konseyi’ne bağlı Venedik Komisyonu olumsuz raporlar yayımlamıştır. Bu raporlar daha önceleri Türkiye’nin AB üyeliği için bir referanstı. Ancak şimdi üyelik süreci sıkıntıya girmiştir. Diğer taraftan Avrupa Parlamentosunun Türkiye-AB müzakerelerini askıya alma çağrısında bulunmasıyla ilişkiler daha da gerilmiştir. Gümrük Birliği Anlaşmasının yeniden düzenlenmesi ve vize muafiyeti gibi hususlarda da görüşmeler de azalmıştır. Birçok AB üyesi, gümrük birliğinin güncellenmesiyle ilgili çalışmaların ilerlemesini engellemiştir. Vize serbestisi ise terörle mücadele mevzuatındaki değişiklik yapılmaması sebebiyle askıya alınmıştır. Öte yandan AB Maliye bakanları 2018 yılı bütçesindeki Türkiye’ye ayrılan fonlardan €105 milyon kesilmesine karar vermiştir.⁵⁶ Buna göre ilk kez bir aday ülkeye yönelik olarak politik gerekçe ile fonda kesinti kararı verilmiştir. Tüm bunların yaşanması sadece Türkiye-AB ilişkilerini değil, Türkiye’nin Orta Asya ile olan ilişkilerine de yansımıştır. Daha önce de ifade edildiği üzere artık bu ülkeler Türkiye’ye Avrupa’ya uzanan bir köprü gözüyle bakmamaktadır. Bu konuda bir diğer önemli husus da Türkiye’nin AB üyelik sürecidir. Zira AB üyesi olmuş bir Türkiye, AB’nin vize politikası gereği olarak AB’nin vize uyguladığı ülkelere vize uygulayacaktır. Bu ülkelere Orta Asya ülkeleri de dâhildir. Bu sebeple son yıllardaki AB ile vizeleri kaldırma tartışmasına bu açıdan da bakılmalıdır. Her ne kadar üye olmadan önce vizeleri

54 “Kırgızistan Cumhurbaşkanı Atambayev: Türkiye Rusya’dan Özür Dilemeli” <http://www.aljazeera.com.tr/haber/kirgizistan-cumhurbaskani-atambayev-turkiye-rusyadan-ozur-dilemeli> Erişim Tarihi: 16.01.2020

55 “Erdoğan, Atambayev’in Türkiye’de tedavi edilmemesi için talimat verdi” <https://tr.sputniknews.com/turkiye/201610081025198067-erdogan-atambayev-turkiye-tedavi-ret/> Erişim Tarihi: 16.01.2020

56 Kayhan Karaca, “2018: AB gerçeğiyle yüzleşmek” <http://www.dw.com/tr/2018-ab-gercegiyle-yuzlesmek/a-41965583> Erişim Tarihi: 16.01.2020

kaldırmak üçüncü taraf ülkeleri açısından bir engel teşkil etmese de yine de AB'ye üyelik yolunda atılan her adım, Türkiye'nin Orta Asya ile arasına öreceği duvarın her bir tuğlası olacaktır. Ama Çin'in yeni başlattığı Demir İpek Yolu projesi fiziksel anlamda yeni bir köprü kurmak için önemli bir fırsattır. Zira üç kıtanın birleştiği bölgede yer alan Türkiye'nin bu konumundan ötürü küresel taşımacılık sektörü açısından çok büyük önem arz etmektedir. Bu sebeple Türkiye, TRACECA Projesinin (Avrupa/Kafkasya/Asya Ulaştırma Koridoru) bitmesiyle karayolu ve demiryolu bağlantılı limanlarla Asya ve Avrupa arasındaki yük taşımacılığının ana üssü olacaktır. Projenin hayata geçmesi ile Türkiye, Orta Asya ülkeleriyle olan ilişkilerini geliştirme fırsatı elde edecektir. Hatta daha da ötesi, Orta Asya ile karayolu bağlantısı oluşturulabilecektir.⁵⁷

Orta Asya ile Türkiye arasında terörizm konusu da ilişkilerin zayıfladığının dördüncü göstergedir. Zira Türkiye'de yaşanan 1 Ocak 2017'deki Reina saldırısı dâhil birçok terör saldırısında failerin Orta Asya kökenli militanlar olması hasebiyle Türkiye'nin Orta Asya'ya bakışında kısmi farklılaşmaya sebep olmuştur. Zira bölgede önceden beri var olan radikal hareketlerin militanları Suriye iç savaşı ile birlikte Orta Doğu'ya kaymaya başlamıştır. Örneğin Taliban ve El-Kaide desteği ile hareket eden Özbekistan İslami Hareketi isimli terör örgütünün yeni lideri olan Osman Gazi, 2015'te DAES'le işbirliğine vardıklarını ifade etmiştir. Böylece Suriye'ye giden yabancı terörist savaşçı sayısı artmıştır. Öyle ki bu sayının on bin civarında olduğu düşünülmektedir. Bu işbirliği bölgeye yönelik tehdidin boyutu ve uzun vadeli mahiyetini gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla da Reina saldırısı ve DAES saflarındaki Orta Asyalı terörist savaşçılar göz önünde bulundurulduğunda Orta Asya'daki radikalizmin bazı temel tehditler ortaya çıkardığı görülmektedir. Bu tehdidin, DAES'in yok edilmesinden sonra da devam edeceği ve DAES benzeri terörist organizasyonların fırsat elde etmesine sebep olan köklü problemlerden ötürü etki etmeye devam edebilir.⁵⁸ Bu sebeptendir ki Türkiye, bölgeden gelen insanlara şüphayla yaklaşmaktadır. Hatta bu kapsamda Türkiye Bakanlar Kurulu ve güvenlik toplantılarında Orta Asya ülkelerine vize uygulamayı bile tartışmıştır.⁵⁹ Oysa Orta Asya'dan Suriye'ye gelen teröristler, Suriyeli mültecilerle birlikte onlardanmış gibi Türkiye'ye girebilecek fırsata sahiptir.

Türkiye ile bölge ülkelerinin ekonomik ilişkilerine baktığımızda öyle büyük bir dış ticaret hacmine sahip olunmadığı görülmektedir. Yıllan yıla artsa da tüm bölge ülkeleriyle dış ticaret dengesi daha çok Türkiye'nin aleyhine bir durum sergilemektedir. Aşağıdaki tablo ve grafikten görüldüğü üzere Türkiye'nin son yıllarda bölge ile ekonomik **bağlarında önemli bir zayıflama vardır. Bunu dış ticaret hacmine bakarak da görebiliriz.**

57 Süleyman Şensoy, "Avrupa Birliği - Türkiye Orta Asya'nın Çok Boyutlu Güvenliği". http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/27/avrupa_birligi_-_turkiye_orta_asyanin_cok_boyutlu_guvenligi Erişim Tarihi: 16.01.2020

58 Göktuğ Sönmez, "Reina Saldırısı, Maşaripov ve Orta Asya'da Radikalleşme", ORSAM Bölgesel Gelişmeler Değerlendirmesi No.56, Ocak 2017, <http://www.orsam.org.tr/files/Degerlendirmeler/56/56tr.pdf> Erişim Tarihi: 16.01.2020

59 "Orta Asya ülkeleri vatandaşlarına vize koyulacak" https://tr.sputniknews.com/turkiye/20170109102668_2931-reina-orta-asya-vize-vatandas/ Erişim Tarihi: 16.01.2020

Örneğin 2014 yılında Türkiye'nin bölge ile toplam dış ticaret hacmi yaklaşık 8,02 milyar dolar iken 2020 yılı sonuna gelindiğinde 6,22 milyar dolara kadar düşmüştür. Bunda bölge ülkelerinin üzerinde nüfuzu artan Rusya ve Çin gibi ülkelerin etkisi de olmuştur. Ayrıca ABD'nin eskisi gibi Türkiye üzerinden değil de bölgeye doğrudan temas etmesi de bunda etkilidir. Öte yandan Türkiye'nin üretimden çok tüketim ekonomisine doğru kayması dolayısıyla genel ithalatındaki artış ve genel ihracatındaki düşüş, bölge ülkeleri ile olan ekonomik ilişkilerine de yansımıştır. Örneğin 2011-2015 döneminde Türkiye'nin çelik sektöründeki tüketim %27,5 artmasına karşın üretim %7,6 daralmıştır. Artan tüketim ise Çin, Rusya ve Ukrayna'dan yapılan ithalat ile karşılanmıştır. Türkiye çelikte ihracatçı konumdan ithalatçı konumuna düşmüştür.⁶⁰ Türkiye'nin Orta Asya ülkelerine olan ihracatında ilk sırayı özellikle inşaat sektöründe kullanılmak üzere ürettiği demir ve çelik konstrüksiyon ürünleri alması hasebiyle bu değişim önem arz etmektedir.

Tablo. Türkiye'nin Orta Asya Ülkelerine İhracatı ve Oradan İthalatı

İHRACAT (\$ Mln)	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
TÜRKMENİSTAN	2.367	1.968	1.369	1.117	503	744	786
KAZAKİSTAN	1.086	882	713	840	790	900	985
ÖZBEKİSTAN	603	488	533	726	1.030	1.232	1.154
KIRGIZİSTAN	467	317	327	379	391	442	417
TACİKİSTAN	303	177	160	166	188	156	173
TOPLAM	4.828	3.833	3.104	3.230	2.904	3.475	3.518
İTHALAT (\$ Mln)	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
KAZAKİSTAN	1.222	1.115	1.132	1.493	1.601	1.403	1.180
ÖZBEKİSTAN	846	722	723	838	869	1.140	970
TÜRKMENİSTAN	764	634	511	487	379	344	319
TACİKİSTAN	239	222	160	224	264	198	149
KIRGIZİSTAN	120	117	131	155	64	77	91
TOPLAM:	3.192	2.812	2.659	3.198	3.179	3.165	2.710

60 "Çelikte tüketim arttı, üretim azaldı" <https://www.dunya.com/ekonomi/039celik039te-tuketim-artti-uretim-azaldi-haberi-312405> Erişim Tarihi: 16.01.2020

Türkiye'nin Orta Asya Politikalarının Dönemsel Analizi

GENEL TOP- LAM (Dış Tica- retHacmi)	8 021	6 646	5 764	6 429	6 084	6 640	6 228
--	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

Kaynak: <https://iz.tuik.gov.tr/#/showcase/SC-2851FY777F34D2R/db-s3abkab1c517y82?filters=18792%3D2014%2618792%-3D2015%2618792%3D2016%2618792%3D2017%2618792%3D2018%2618792%3D2019%261879%3D2020&token=8d79727f-f862a891ce574d27220bf6bbf66fedc> E.T. 21.03.2021

2018 yılına gelindiğinde Türkiye'nin Orta Asya politikalarında kısmen canlanma olmuştur. Bu durum özellikle Özbekistan ile ilişkilerde kendini göstermiştir. Zira İslam Kerimov'dan sonra Özbekistan'da liderlik koltuğuna oturan reformist başkan Shavkat Mirziyoyev döneminde Özbekistan dış politikada açılım yapmaya başlamıştır. Komşu ülkelerle sorunlarını çözenin yanı sıra küresel ve bölgesel güçlerle de anlaşmalar imzalayıp ülkesine yabancı sermayeyi çekme girişimlerinde bulunmaktadır. Dış politikadaki bu tutumdan Türkiye de nasibini almaktadır. Ancak diğer ülkelerle olduğu düzeyde hızlı ve güçlü bir bağ kurulamamaktadır. Örneğin Çin ile 20 milyar dolar, Rusya ile 16 milyar dolar, Güney Kore ile 9 milyar dolar değerinde anlaşmalar imzalayan Özbekistan, Türkiye ile 3,5 milyar dolar değerinde anlaşma imzalamıştır.⁶¹ Görüldüğü üzere Türkiye'nin Özbekistan ile ilişkilerde alacağı yol uzun görünmekte ve bu yolda Türkiye oldukça yavaş yürümektedir. Her ne kadar Erdoğan, 2018'de Özbekistan'a yaptığı ziyarette bu ülke ile dış ticaret hacmini 5 milyar dolar seviyesine çıkarmayı hedeflediklerini belirtmiştir.⁶² Ancak yukarıdaki tablolardan görüldüğü üzere bunun yakın zamanda olma ihtimali zayıftır. Zaten tablolara göre son 7 yıldır Türkiye'nin tüm Orta Asya ile toplam dış ticaret hacmi 6-6,5 milyar dolar civarında seyretmekteyken sadece Özbekistan ile 5 milyar dolar seviyesine getirme vaadi şimdilik bir söylemden ibarettir. 2020'deki Türkiye-Kazakistan ilişkilerine de canlılığı nispeten Suriye meselesinin çözümü için görüşmelerin yapıldığı Astana Süreci kazandırmıştır.⁶³ Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in arabuluculuk rolü üstlendiği süreçte Türkiye, Rusya ve Kazakistan arasında sık sık görüşmeler olmuştur. Bu da Türkiye Kazakistan ilişkilerine en azından siyasal anlamda ivme kazandırmıştır.

Kasım 2017'de Kırgızistan liderlik koltuğuna oturan Sooronbay Ceenbekov döneminde Türkiye ve Kırgızistan arasında ilişkiler yumuşasa da FETÖ konusunda bu ülke çok da geri adım atmamıştır. Türkiye'nin, bu ülkedeki FETÖ okullarının kapatılması talebini reddetmeye devam edip bu okulların adını "Sebat"ta "Sapat"a dönüştürerek devlet

61 Erkan Avcı, "Değişen Dünyada Değişen Özbekistan",

<http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-486-2018022161380.pdf> Erişim Tarihi: 16.01.2020

62 "Erdoğan: Özbekistan'la uzun bir yolculuğa çıkıyoruz", <https://tr.sputniknews.com/asya/201804301033244328-erdogan-ozbekistan-ziyareti/> Erişim Tarihi: 23.03.2021

63 Kürşat Zorlu "Türkiye, Orta Asya işbirliğinin tabii üyesidir", <http://www.gazetevatan.com/kursad-zorlu-1160178-yazar-yazi-si--turkiye-orta-asya-isbirliginin-tabii-uyesidir/> Erişim Tarihi: 16.01.2020

bünyesine alınması yolunu izlemiştir.⁶⁴ Dolayısıyla iki ülke ilişkileri arzu edilen düzeye ulaşmaya yakın değildir. Yine de 2018 yılında Erdoğan'ın Kırgızistan'a yaptığı ziyarette bazı konularda anlaşmaya varılmıştır. FETÖ'nün okullarına alternatif olarak sunulan Maarif Vakfı için Kırgızistan ile anlaşmaya varılmıştır. Ayrıca bu ziyarette sağlık, kültür, ulaştırma, teknik gibi pek çok alanda protokoller de imzalanmıştır.⁶⁵ FETÖ vurgusu Cebenbekov'un aynı yıl içinde Türkiye'ye yaptığı ziyarette de yapılmıştır.⁶⁶ Ama bu konuda henüz somut atılmış değildir. FETÖ hala Kırgızistan'da faaliyetlerini yürütmeye devam etmektedir. Örneğin Kırgızistan Milli Eğitim Bakanı Beisenaliev, FETÖ mensubu bir karakter resmetmektedir. Zira üniversiteden mezun olduktan sonra Kırgızistan, Güney Afrika ve Türkiye'deki FETÖ okullarında öğretmenlik yapmıştır. Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'teki FETÖ'ye ait Ala Too Üniversitesi'nde rektör yardımcısı görevini yürütmüştür. Eğitim konusunda tahsil aldıysa da daha çok ABD'nin Orta Asya ve Kırgızistan dış politikası ve FETÖ lideri Fethullah Gülen'in eğitim konusundaki faaliyetleri konularında çalışma yapmıştır. Bu yönüyle, CIA'in 1992'de FETÖ aracılığıyla Orta Asya'da elde etmek istediği nüfuz alanı ve faaliyetlerini temsil eden bir kişidir.⁶⁷

SONUÇ

Türkiye'nin Orta Asya'ya yönelik olarak bölge ülkelerinin bağımsız olduğu ilk günlerden beri her dönemde yaptığı bir yanlış var: Türk Birliği kurmak. Sovyetlerin dağılmasına hazır olmayan Türkiye'de özellikle milliyetçi kesimlerin öne sürdüğü Türk Birliği söylemi duygusal bir havada Türk dış politikasına yansımıştır. Her ne kadar "Turan Devleti" tadındaki söylemler yükselişe geçmiş olsa da Turgut Özal mevzuya biraz daha pragmatik açıdan bakıyordu. Ancak yine de bir birlik kurulması düşüncesi onun da aklında olan bir projeydi.

Kaldı ki sonraki dönemlerde gerçekleşen karşılıklı ziyaretler, okul açma faaliyetleri, dil birliği oluşturma çabaları, TİKA gibi kuruluşların hayata geçirilmesi vs. Türkiye'nin bölge devletleri ile kaynaşmasına vesile olmasına rağmen onca yıllık çabalar bile bir Türk Birliği'nin hayata geçmesi hedefine yaklaştıramamıştır. Türkiye, çeyrek asırdır farklı politikacılarla aynı amacı farklı yollardan deneme yoluna gitmiş olsa da birlik adına ciddi anlamda bir yol kat edememiştir. Türkiye, olmayacak bir hayal uğruna yıllarca boşa kürek çekmiştir.

Öte yandan Turan Devleti hayalinden vazgeçip pragmatik olmaya çalışanlar da Avrupa

64 "Kırgızistan Cumhurbaşkanı'ndan FETÖ açıklaması" <https://www.memurlar.net/haber/772350/kirgizistan-cumhurbaskani-ndan-feto-aciklamasi.html> Erişim Tarihi: 16.01.2020

65 "Cumhurbaşkanı Erdoğan Kırgızistan'da", <https://tr.sputniknews.com/dunya/201809011035005054-erdogan-kirgiz-lider-ile-gorustu/> Erişim Tarihi: 23.03.2021

66 "Kırgızistan Cumhurbaşkanı'nın Türkiye Ziyareti", <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/kirgizistan-cumhurbaskaninin-turkiye-ziyareti/5accb47c01a30a1184fac1ea> Erişim Tarihi: 23.03.2021

67 Nedim Şener, "FETÖ Kırgızistan'da 'ödülünü' aldı! Milli eğitime FETÖ'cü bakan", <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/nedim-sener/feto-kirgizistanda-odulunu-aldi-milli-egitime-fetocu-bakan-41639585> Erişim Tarihi: 23.03.2021

Birliği tarzında bir birlik olması yönünde bir zihniyete sahip olmuşlardır. Bu da en nihayetinde bir birlik amacı gütmektedir. Oysa Avrupa Birliği'nin kurulduğu şartlar, 60 yıldır geçirdiği süreç ve bugün gelinen noktada hala Avrupa Birliği'nin gerekli olup olmadığı hususundaki tartışmalar dikkate alınmalıdır. Bugün dahi Eurobarometer'in yaptığı anketlerde kendini sadece Avrupalı hissedenlerin oranı %3-4 civarındadır. Önce kendi milletinden ikinci kimlik olarak da Avrupalı hissedenlerin oranı ise %40 civarındadır. Sadece ulusal kimliğinden hissedenler de %40 civarındadır. Önce Avrupalı sonra da ulusal kimliğinden hissedenler ise %5 civarındadır.⁶⁸ Yani denilebilir ki henüz bütünüyle tek bir Avrupalı kimliğinden bahsetmek mümkün değildir.

Makalede aslında gösterilmek istenen husus birlik düşüncesinin yanlış olduğudur. Zira uluslararası ilişkilerde bugünkü şartlarda ideolojik davranmak pragmatik bir yaklaşım değildir. Birlik düşüncesinde olanlar sanıyor ki bir Turan Devleti veyahut da AB benzeri bir Türk birliği kurulduğunda her şey güzel olacaktır. Böyle bir birliğin götürüsü getirisinden daha fazladır. Bunu örneklerle açıklayacak olursak: Mesela ortak para birimi oluşturulması hususunda karar alınmış olsun. Günümüzde Avrupa Birliği'nin yaşadığı Euro bölgesinde yaşanan kriz bu politikanın ne denli sakıncalı olduğunu göstermesi açısından önemli bir husustur. Öte yandan birlik içerisinde güçlü devletler birliğin lokomotifleri olmak isterler. Dün Sovyetler Birliği'nde Rusya, bugün Avrupa Birliği'nde Almanya iyi birer örnektir. Ancak buna karşı çıkmak isteyen devletler olacaktır. Yunanistan, Almanya tahakkümü altında olmaktan hoşnut değildir. Öte yandan Almanya'nın en büyük rakibi Fransa da durumdan memnun değil.

Yarın bir gün Türk birliği kurulması durumunda Orta Asya üzerinde etkin olmaya hatta bölgesel güç olarak bölgenin lideri olmaya çalışan Kazakistan ve Özbekistan, birliğin Almanya'sı olma potansiyeline sahip Türkiye ile rekabete tutuşacaktır. Öte yandan Kırgızistan ve Türkmenistan gibi bu ülkelere nazaran daha küçük devletler tıpkı Yunanistan gibi tepki verebilecektir. Bu durumu Türk tarihinde de görmek mümkündür. Yüzyıllarca Türk boyları ve devletleri başat güç olabilmek için birbirleriyle savaşmıştır. Tarih tekerürden ibarettir. Ayrıca Orta Asya'daki devletler bağımsızlıklarını yeni kazanmışlardır. Yılların Sovyet tahakkümünden kurtulup yeni bir çatı altında tekrar benzeri bir tahakküm altına girmek istemeyeceklerdir. Zira böyle birlik kurulması durumunda Türkiye'nin bölge ülkelerine "ağabey" olma politikası yürütme ihtimali çok yüksektir. Bu yüzden devletlerin bağımsızlığına saygı duymak gerekir.

Mevzuya başka açıdan bakacak olursak eğer; bu mevzunun bir de güvenlik boyutu var. Orta Asya'da varlık gösteren birçok radikal hareket vardır. Birlik kurulması durumunda AB'deki gibi sınırlar kalkarsa eğer bu grupların Türkiye'ye rahatça girişleri önemli bir

68 "How "European" do EU citizens feel?" http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/topics/fs5_citizen_40_en.pdf Erişim Tarihi: 16.01.2020

tehdit oluşturacaktır. Kaldı ki zaten Türkiye'nin bir PKK terörizmi sorunu vardır. Ayrıca Suriye'de yaşanan iç savaş nedeniyle Türkiye'ye gelen mültecilerden dolayı birçok IŞİD militanı ülkeye girmektedir. Bunlar serbest dolaşımdan ötürü aynı zamanda Orta Asya için de tehlike unsuru oluşturabilecektir.

Başka bir açıdan bakılacak olursa Türkiye ve Orta Asya halkları birbirini tanımamaktadır. Türkiye'deki Türkçü-Turancılar sanıyorlar ki Orta Asya'da herkes Turan Devleti hayaliyle yanıp tutuşuyorlar. Hâlbuki durum çok farklı... Bölgeden gelen öğrencilerin birçoğu kendi ülkelerinde Turan'ı bilmek bir yana, Kazak olduğunu, Özbek olduğunu inkar edenlerin bile azımsanmayacak ölçüde olduğunu söylemektedirler. Özellikle Kazakistan'ın kuzey bölgelerinde yoğun bir Rus hayranlığı mevcuttur. Öte yandan son 25 yılda Kazakistan'a yatırım yapan şirketlerin ve oraya giden Türk işçilerin davranışları sebebiyle Türkiye'ye karşı belli bir kesimde önyargı oluşmuş durumda.

Türkiye'de ise gerek devlet ricali gerek akademik dünya ve gerekse Türk milleti, Orta Asya'yı tanımaktan çok uzaktır. Türkiye'de ciddi anlamda Orta Asya uzmanı diyebileceğimiz akademisyen sayısı pek azdır. Birçok akademisyen bölge politikaları ile ilgili çeşitli makaleler yazmıştır ancak Rusça veya bölge dillerinden en az birini bilen, bölgede yıllardır bulunan ve sürekli bölge hakkında araştırma yapan bir akademisyen en azından bizim gördüğümüz kadarıyla bulunmamaktadır. Hatta Orta Asya ile ilgili olarak Türkiye'de yazılan Yüksek Lisans ve Doktora tezlerinin çoğu bölgeden gelen öğrencilere aittir. Birçok insan Orta Asya'yı, bölgeden gelenlerin anlattığı kadarıyla biliyor.

Bakıldığı zaman bölge üzerinde politika üreten yalnız Türkiye değil dünyanın büyük güçleri de bölge üzerinde stratejiler geliştirmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde İngiltere ve Rusya'nın rekabetine sahne olan bölge bugün de ABD ve Rusya'nın rekabet alanıdır. Ayrıca Orta Asya'da yükselen bir Çin stratejisi mevcuttur. Özellikle enerji açısından çok önemli olan bölgede böylesi büyük bir çapta birlik kurulmasına büyük güçler müsaade etmeyecektir.

Şimdi bizim önerilerimize gelecek olursak; ilk olarak bölge ile geliştirilen stratejiler uluslararası sistemi ve bölge gerçekliğini gözetir şekilde olmalıdır. Zira bunlar dikkate alınmadan yürütülecek politikalar geçmişin tecrübelerinin de gösterdiği üzere zayıf kalacaktır. Bölge ile ticari ilişkilerin geliştirilmesi adına NAFTA, EFTA, LAFTA tarzında serbest ticaret bölgeleri oluşturulabilir. Bu anlamda benzer bir örgüt olarak ECO (Ekonomik İşbirliği Örgütü) hâlihazırda mevcuttur ama fazla etkin değildir. Bu örgüte işlerlik kazandırılabilir ve İran'ı da devreye sokarak hem İran hem de Orta Asya ile ilişkiler geliştirilebilir.

Türkiye'nin ana hedefi bölge ülkeleri ile ticaret hacmini artırmak ve alternatif boru hattı

projelerini hayata geçirmek için uluslararası sistemdeki oyunu kurallarına göre oynamaktır. Devletler politika yaparken duygusallıktan uzak olmak durumundadır. Zira devletlerarası ilişkilerde dostluk akrabalık vs. yoktur, çıkar vardır. Birlik düşüncesi de Türkiye'nin ve Orta Asya ülkelerinin çıkarına değildir.

Kültürel faaliyetlere çok daha fazla özen gösterilebilir. Bu anlamda bölgedeki Maarif Vakfı'na bağlı Türk okulları ve üniversiteler çok önemli bir rol oynamaktadır. Bu okulların bölgede daha geniş kitlelere hitap edebilmesini teşvik etmek gerekir. Aynı şekilde Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Türkiye'deki derneklerinin, kültür merkezlerinin sayısı artırılıp, daha etkili rol oynaması için çaba gösterilebilir. Öte yandan belki kısa vadede mümkün olmasa da uzun vadeli bir yatırım için Türkiye'de Kazak, Özbek, Türkmen vs. okullarının veyahut da bölge dillerini öğreten kursların açılması için çalışma yapılabilir. Bu türlü faaliyetler hem Türkiye ve Orta Asya devletlerinin hem de milletlerinin çıkarıdır. Zira devletlerin birbirine yaklaşması hem ekonomik ilişkilerin daha üst boyuta taşınmasına sebep olacaktır hem de uluslararası arenada ittifaklar kurulması açısından önemli olacaktır. Örneğin Birleşmiş Milletler'de bu devletlerin herhangi birini ilgilendiren bir karar alınacağı zaman ortak bir tavır sergilenebilecek ve aynı oylar kullanılacaktır.

KAYNAKÇA

ACAR, Ö., “Sovyetler Birliği'nin 1991 Yılında Dağılması Sonrasında Türkiye'nin Orta Asya'daki Beklentileri ve Bu Beklentilerin Karşılanmama Sebepleri”, Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi, Ankara 2013

ASKAROV, S., “Orta Asya Güvenliğinde Bölge Dışı Güçler ve Rusya”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/31655> Erişim Tarihi: 05.01.2020

ATAMAN, M., “Özalist Dış Politika: Aktif ve Rasyonel Bir Anlayış”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi* S 2, 2003, ss. 49-64

AVCI, E., “Değişen Dünyada Değişen Özbekistan”, <http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-486-2018022161380.pdf> Erişim Tarihi: 16.01.2020

AYDIN, M., “Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası; Olaylar, Olgular Belgeler*, Cilt II içinde (Edit Baskın Oran), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001

BIYIKOĞLU, H. N., “Enerji, Doğalgaz ve Türkiye'nin Enerji Güvenliğindeki Rolü

– II”, <https://docplayer.biz.tr/23980227-Enerji-dogalgaz-ve-turkiye-nin-enerji-guvenli-gindeki-rolu-ii-h-nadir-biyikoglu.html>, Erişim Tarihi: 01.01.2020

COHEN, S., “Demirel Neden Sert Çıktı?”, *Milliyet*, 11 Mayıs 1996

ÇAMAN, E., “Üçüncü On Yılında Türkiye’nin Orta Asya Bölgesel Politikası: Sübjektif Algılardan Gerçeklere”, *Uluslararası Sistemde Orta Asya: Dış Politika ve Güvenlik* içinde (Edit M. Turgut Demirtepe – Güner Özkan), USAK Yayınları, İstanbul 2013

DEŞİLMEK, E., “SSCB Sonrası Türkiye’nin Orta Asya Politikası”, https://www.academia.edu/9347327/SSCB_SONRASI_TURKIYENIN_ORTA_ASYA_POLITIKASI Erişim Tarihi: 05.01.2020

EFEGİL, E., “AK Parti Hükümetinin Orta Asya Politikalarına Eleştirel Bir Bakış”, II. Sosyal Bilimler Kongresi Bildirimi, <http://www.bilgesam.org/incele/1671/-ak-parti-hukumetinin-orta-asya-politikalarina-elestirel-bir-bakis/#.VMK9g0esVRk> Erişim Tarihi: 05.01.2020

EFEGİL, E., “Washington’un Hazar Havzası Politikası ve Türkiye” *Avrasya Dosyası* , C 6, S 2, 2000, ss.187-202

GENÇLER, A. – AKBAŞ, A., “Bağımsızlık Sonrası Kazakistan ve Türkiye Arasındaki Sosyo-Ekonomik İlişkiler (1990-2011)”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C 1, S 2, 2011, ss. 1-35

HAMSİCİ, M., “10 Soruda: 17-25 Aralık Operasyonları” http://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/12/141212_17_25_aralik_operasyonu_neler_oldu_10_soruda Erişim Tarihi: 10.01.2020

İBRAHİMOV, R., “Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri: Dünü, Bugünü, Yarını”, http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/3117/turkiye-turk_cumhuriyetleri_iliskileridunu_bugunu_yarini Erişim Tarihi: 05.01.2020

KARACA, K., “2018: AB gerçeğiyle yüzleşmek” <http://www.dw.com/tr/2018-ab-gercegiyle-yuzlesmek/a-41965583> Erişim Tarihi: 16.01.2020

KARDAŞ, T. – ERDAĞI, R., “Bir Dış Politika Aracı olarak TİKA”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C 7, S 2, 2012 ss. 167-193

KUTLAY, M., “Yeni Dönem Türk Dış Politikasının Politik Ekonomisi”, *Analist*, S 3 2011, ss. 17-31

KUTLU, M., “İşte ‘gizlenen’ devlet projesi!” <http://www.haber5.com/siyaset/iste-gizlenen-devlet-projesi>, Erişim Tarihi: 10.01.2020

LAÇİNER, S., “Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikası”, *1980-2003 Türkiye'nin Dış, Ekonomik, Sosyal ve İdari Politikaları*, içinde (Edit Turgut Göksu v.d.), Ankara: Siyasal Kitabevi, Ankara 2003 s.30

MERDANOĞLU, S., “Türkiye-Özbekistan Siyasi İlişkileri”, <http://www.turan-sam.org/makale.php?id=106> Erişim Tarihi: 20.12.2017

ÖZDAMAR, R., “Türkiye'nin Orta Asya Politikası Eksiklikler ve Öneriler”, <http://tr.caspianweekly.org/ana-kategoriler/orta-asya/1555-tuerkyenn-orta-asya-politkasi-eksiklikler-ve-oenerler.html> Erişim Tarihi: 01.01.2020

SATPAYEV, D., “Kazakistan-Türkiye İlişkilerinin Dinamizmi: On Yıllık Deneyim”, *Avrasya Dosyası*, C 7, S 4, Kış 2001-2002, ss.113-126

SOLAK, Fahri, “Türkiye-Orta Asya Cumhuriyetleri Dış Ticaret İlişkilerinin Gelişimi”, *Marmara Üniversitesi İ.I.B.F. Dergisi*, C 18 S 1 2003, ss. 69-96

SÖNMEZ, G., “Reina Saldırısı, Maşaripov ve Orta Asya'da Radikalleşme”, <http://www.orsam.org.tr/files/Degerlendirmeler/56/56tr.pdf> Erişim Tarihi: 16.01.2020

ŞENER, N., “FETÖ Kırgızistan'da ‘ödülünü’ aldı! Milli eğitime FETÖ'cü bakan”, <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/nedim-sener/feto-kirgizistanda-odulunu-aldi-milli-egitime-fetocu-bakan-41639585> Erişim Tarihi: 23.03.2021

ŞENSOY, S., “Avrupa Birliği - Türkiye Orta Asya'nın Çok Boyutlu Güvenliği”. http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/27/avrupa_birligi_-_turkiye_orta_asyanin_cok_boyutlu_guvenligi Erişim Tarihi: 16.01.2020

TURGUT, H., *Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Avrasya ve Demirel Doğu Yakasının Hikâyesi*, C 1, İstanbul: ABC Basın Ajansı, İstanbul, 2001

YALÇINKAYA, F., “Türk Dış Politikasında Hükümet Dışı Organizasyonlar: Azerbaycan ve Orta Asya'da Türk Okulları”, *Trakya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi*, Edirne 2015, <http://dspace.trakya.edu.tr:8080/jspui/bitstream/1/1895/1/0129845.pdf> Erişim Tarihi: 10.01.2020

YILMAZ, M., “Cumhurbaşkanı Gül'ün Türkmenistan Ziyareti”, *21.Yüzyıl TürkiyeEnstitüsü*, <http://www.21yyte.org/tr/arastirma/turkmenistan/2010/11/16/5897/cumhurbaska>

nigulunturkmenistanziyareti Erişim Tarihi: 10.01.2020

ZEYBEK, N. K., “Önce Bilgi ve Bilinç”, *Yeni Türkiye Dergisi*, C 1, S 15, 1997, ss.37-41

ZEYREKLİ YAŞ, S., “Türkiye’nin Orta Asya Politikasında Süleyman Demirel’in Rolü”, *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, C 4, S 2, 2013

ZORLU, K., “Türkiye, Orta Asya işbirliğinin tabii üyesidir”, <http://www.gazetevatan.com/kursad-zorlu-1160178-yazar-yazisi--turkiye-orta-asya-isbirliginin-tabii-uyesidir/> Erişim Tarihi: 16.01.2020

“Atambayev’den Çavuşoğlu’na Yanıt: Kırgızistan’ı Darbeyle Korkutmayın”, <https://tr.sputniknews.com/asya/201608011024171001-kirgizistan-darbe-atambayev/> Erişim Tarihi: 10.01.2020

“Cumhurbaşkanı Erdoğan Kırgızistan’da”, <https://tr.sputniknews.com/dunya/201809011035005054-erdogan-kirgiz-lider-ile-gorustu/> Erişim Tarihi: 23.03.2021

“Çelikte tüketim arttı, üretim azaldı” <https://www.dunya.com/ekonomi/039celik-039te-tuketim-artti-uretim-azaldi-haberi-312405> Erişim Tarihi: 16.01.2020

“Erdoğan, Atambayev’in Türkiye’de tedavi edilmemesi için talimat verdi” <https://tr.sputniknews.com/turkiye/201610081025198067-erdogan-atambayev-turkiye-tedaviret/> Erişim Tarihi: 16.01.2020

“Erdoğan’la bir araya gelen Başbakan Mirziyoyev’den Atatürk vurgusu” <https://tr.sputniknews.com/politika/201611181025874529-erdogan-basbakan-mirzayev-aturk/> Erişim Tarihi: 10.01.2020

“How “European” do EU citizens feel?” http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/topics/fs5_citizen_40_en.pdf Erişim Tarih: 16.01.2020

“KGAÖ’den Türkiye’ye kınama” <https://tr.sputniknews.com/rusya/201512091019565028-kgao-rusya-turkiye-ucak/> Erişim Tarihi: 16.01.2020

“Kırgızistan Cumhurbaşkanı Atambayev: Okulları Kapatmadığımız İçin Türk Hükümeti Bize Öfkeli” <http://haberrus.com/headline/2017/07/28/kirgizistan-cumhurbaskani-atambayev-okullari-kapatmadigimiz-icin-turk-hukumeti-bize-ofkeli.html> Erişim Tarihi: 10.01.2020

“Kırgızistan Cumhurbaşkanı Atambayev: Türkiye Rusya’dan Özür Dilemeli” <http://>

www.aljazeera.com.tr/haber/kirgizistan-cumhurbaskani-atambayev-turkiye-rusyadan-ozur-dilemeli Erişim Tarihi: 16.01.2020

“Kırgızistan Cumhurbaşkanı’ndan FETÖ açıklaması” <https://www.memurlar.net/haber/772350/kirgizistan-cumhurbaskani-ndan-feto-aciklamasi.html> Erişim Tarihi: 16.01.2020

“Kırgızistan Cumhurbaşkanı’nın Türkiye Ziyareti”, <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/kirgizistan-cumhurbaskaninin-turkiye-ziyareti/5accb47c01a30a1184fac1ea> Erişim Tarihi: 23.03.2021

“Nazarbayev: Okullarımızda Çalışan Türk Öğretmenleri Türkiye’ye İade Etmeyeceğiz” <http://haberrus.com/headline/2017/09/14/nazarbayev-okullarimizda-calisan-turk-ogretmenleri-turkiyeye-iade-etmeyecegiz.html> Erişim Tarihi: 10.01.2020

“Nazarbayev’den arabuluculuk girişimi: Türkiye ile Rusya arasındaki gerilim endişe verici” <http://haberrus.com/politics/2015/12/13/nazarbayevden-arabuluculuk-girisimi-turkiye-ile-rusya-arasindaki-gerilim-endise-verici.html> Erişim Tarihi: 16.01.2020

“Orta Asya ülkeleri vatandaşlarına vize koyulacak” <https://tr.sputniknews.com/turkiye/201701091026682931-reina-orta-asya-vize-vatandas/> Erişim Tarihi: 16.01.2020

“Özbekler Cemaate Göz Açtırmıyor”, <http://www.odatv.com/n.php?n=ozbekler-cemaate-goz-actirmiyor-1704121200> Erişim Tarihi: 05.01.2020

“Turkey Shoots Down Russian Military Jet Over Syrian Border”, <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/turkey-shoots-down-russian-jet-near-syrian-border-and-video-shows-plane-coming-down-a6746206.html> Erişim Tarihi: 16.01.2020

“Türkiye Cumhurbaşkanı’nın Orta Asya Ziyareti” <http://www.vahdet.info.tr/isdunya/dosya5/1447.html> Erişim Tarihi: 20.12.2017

“Türkiye-Özbekistan birbirine bağlanacak”, *Akit*, 11 Temmuz 1995

“Türkmenistan’da Gülen cemaati okullarına kapatma”, <https://www.evrensel.net/haber/11910/turkmenistanda-gulen-cemaati-okullarina-kapatma> Erişim Tarihi: 10.01.2020

“Ўзбекистондаги турк ширкатлари “нурчилик»да айбланмоқда”, http://www.bbc.com/uzbek/uzbekistan/2011/03/110304_cy_uzbek_turk_business.shtml Erişim Tarihi: 10.01.2020

<https://iz.tuik.gov.tr/#/showcase/SC-2851FY777F34D2R/db-s3abkab1c517y82?filters=18792%3D2014%2618792%3D2015%2618792%3D2016%2618792%3D2017%2618792%3D2018%2618792%3D2019%2618792%3D2020&token=8d79727ff-f862a891ce574d27220bf6bbf66fecf> Erişim Tar 21.03.2021

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c037/tbmm22037041ss0258.pdf> Erişim Tarihi: 05.01.2020

<http://www3.kalkinma.gov.tr/DocObjects/Download/3195/oik528.pdf> Erişim Tarihi: 05.01.2020

“Cumhurbaşkanı Erdoğan Kırgızistan’da”, <https://tr.sputniknews.com/dunya/201809011035005054-erdogan-kirgiz-lider-ile-gorustu/> Erişim Tarihi: 23.03.2021